

Research Paper

A Politic-Historical Explanation of Contemporary Iranian Women's Clothing Changes

Abdollah Valinejad¹ * Mohammad Ali Khalili Ardakani² Amir Azimi DolatAbadi³

1. Ph.D. Student of Sociology, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

2. Assistant professor of Sociology, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran

3. Assistant professor of Sociology, Research institution of Imam Khomeini and Islamic revolution, Tehran, Iran

DOI: [10.22034/ipsa.2023.484](https://doi.org/10.22034/ipsa.2023.484)

Receive Date: 10 February 2023

Revise Date: 25 March 2023

Accept Date: 09 May 2023

©2021 by the authors, Licensee IPSA, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Extended Abstract

Introduction

The subject of this research is the explanation of the current situation of Hejab in Iran; which requires considering the problematic situations of hijab/Bi-hijabi in other turning points of contemporary Iran.

Considering that historical data shows that Iranian women have had a covering policy that fits their religion and culture (Parsai et al., 1967; Motahari, Bit: 19-21; Bazargan, 2018: 167; Makarem Shirazi, 2019); While the current situation of Iran is problematic from this point of view, the hijab/bi-hijabi situation in several other periods of time can also be considered a problem. When we refer to historical documents, it seems that we have witnessed a change in the clothing patterns of some Iranian women since the time of Naser al-Din Shah Qajar (see Talebov, 1977: 104; Taj al-Sultaneh, 1983: 102-90; Ostadmalek, 1989; Ain al-Sultaneh, 1995: Volume 6: 4797; and Wills, 2009) and this problematic situation has changed its nature several times depending on the prevailing political/social formations.

It seems to be the starting point of these changes, dates back to the Naseri era (of course, after Naser al-Din Shah's travels to Europe); where it is said that non-native clothing patterns penetrated in the minds of court women to some extent (Wills, 2009: 357-357). Although these changes first occurred in the private space of court (Zaka, 1957: 39-38), but historical evidence shows that the women of middle class also became familiar with these clothing styles; And the mentioned patterns were somehow transferred to them as well (Shil, 1989: 73; Shkoufeh Newspaper, 1914 AH; Abrahamian, 1998: 113). The problematic aspect of this situation is that a part of Iranian women, as a country with a long cultural and religious history, accepted non-Iranian clothing patterns during that period; A review of the newspapers of that time (constitutional era) shows that Iranian women's imitation of western dress patterns was frequently criticized (for example, refer to: Shokoofeh newspaper, 1953

* Corresponding Author:

Mohammad Ali Khalili Ardakani, Ph.D.

E-mail: Mkhalili@modares.ac.ir

A.H., year 2, number 23, page 2).

Despite the formation of that mental background for women, we witnessed some of them resisting Reza Shah's order to Unveiling (remove the hijab) (see: Vahad, 1984; Ostadmalek, 1989; Jafari et al., 1992; Jafarian, 2000; Kar, 2001: 24; Sadeghi, 2012; Zaeri, 2013). So, in this period of time, we are witnessing the problematization of the hijab situation. That is, if we assume that the Qajar era (meaning the end of the Naseri era) is the beginning of familiarization of Iranian women with western clothing patterns (and of course European culture); And the mentioned patterns are penetrated among them; How is it that Reza Shah's unveiling (order to remove the hijab), which seemed to be compatible with this trend, was not voluntarily agreed to by some of the women of that time? On the other hand, why after the imposition of special covering patterns of the first Pahlavi period; and the internalization of those patterns among a part of Iranian women in the mohammadreza Pahlavi periods; This time and at the time of the mandatory hijab decree after the Islamic revolution, did we see some Iranian women accepting the Islamic hijab (Kar, 2010: 51)? And in the end, how is it that today and in the ruling Islamic discourse that considers hijab as the foundation, with the disregard of some women towards the style of clothing that is compatible with the dominant social formation (Rafipour, 2016; Sabetinejad, 2017; Nargesi, 2017; Center Majlis Researches, 2010: 8; Vaezi, 2012; Majlis Research Center, 2013: 1; Abdi, 2016) are we facing?

With the premise that "Human is a historical being and his behavior must be explained in a historical process", we posed the main question of the present research with a historical nature as follows:

- The existence of a degree of bi-hejabi among a part of current Iranian women, how and in the form of what mechanisms can be explained?

Methodology

The approach of this research is qualitative and historical (within-case). This type of analysis examines the features, structures and processes that exist only in "one" specific case (Taleban, 2011: 229). The effort in case analysis is to find and formulate a causal system that explains the subject under study. In terms of technical requirements, the result of work in this type of analysis can be placed in the form of three strategies: "pattern matching", "process tracing" and "causal narrative" (Taleban, 2013, 150).

One of the most important characteristics of this strategy is the possibility of maximum removal of false causes; which itself can provide the platform for the achievement of a coherent and convincing causal narrative of why the event under study occurred. In other words, the result of the work in case analysis is such that the compatibility of the studied reality with the theory increases the degree of belief; and inconsistency also weakens its foundations.

In terms of Validity, the basis of this research is to move within the framework of the theory used; and tracking the mechanisms mentioned in it; In addition, the data were collected from reliable sources and had the characteristic of frequency. Viewing unit of this article, library References (travelogue, newspapers, documents, books and articles); and the unit of analysis has been the communication networks of women in the studied periods.

Result, Discussion and Conclusion

In the methodology section, we mentioned that the final result in historical-inside case analysis is a narrative in which the answer to the problem under analysis is told in its format and in the form of a story. In this story, various incidents and events are connected to each other in the light of theory.

By tracing the relevant historical documents from the end of Naser al-Din Shah's reign until today, we could answer the problem of this paper with an Elias analysis. Elias considers civilization to be the result of regulating the emotional relationships of people with the developing structure of society. This study also finally ended with such a result.

In short, what we found in this study is that the actual results at the end of the first and second Pahlavi periods; and so far, the Islamic Republic, which presents all three problems, cannot be clearly and only a dialectical result of the policies imposed by the governments of the time. This means that attributing the current bi-hejabi only to the policies implemented by the government cannot be a reflection of the whole reality; which basically may not be able to explain even a small part of it.

In our opinion, it is possible that the current bi-hejabi was a historical result from the time of Naseri until today, which has been going on With Elias's mechanism. Of course, an important point to note is that becoming civilized from Elias' point of view does not have a linear logic; however, the tracking of this process regarding the changes in the type of clothing of Iranian women (desire to not veil) showed something else. In response, it should be said that the formation and continuation of the communication network of the bi-hejabi was in connection with the western clothing patterns that flowed; and this means that the members of this communication network have always tried to be close to the western covering model. In other words, although civilization in the West has not had a linear logic; But it seems that it is more correct to look at the mechanism of the change in the covering patterns of a part of contemporary Iranian women (bihejabi) with a linear logic. In this regard, it seems that in the era of globalization of culture, where the direction of the operation of the mechanisms of Elias is going on in the direction of settling the western models, the changes that have already started will continue in the same context.

In the end, if we want to compare the final result of the current research with the previous research in this field, we will only refer to the way we look at hijab/bi-hijab situations. Of course, our claim is not that we have reached the truth, but we are of the opinion that (at least in this field) having a historical view of human behavior is more reliable than other approaches. If surveys and polls point to variables such as the level of religiosity, the media, and things like that and introduce them as the factors involved in today's bihejabi, they have not said anything wrong. Also, the formation of the desired subject of the political system is not wrong if it is said that women's bodies have become the object of power intervention in some periods of contemporary Iranian history. The research that has put the individual as the basis and has categorized the attitudes of veiled women with a research formulation and finally analyzed the logic of the appearance of veiling in that direction can also be a kind of teller of a part of the truth. Despite all this, it seems to be more correct to explain the change in human

behavior with the historical approach, whose main characteristic is the elimination of false causes as much as possible.

Keywords: Hejad, Bi-hejabi, Women, State, Historical Sociology

References

- Abrahamian, Y. (1998). *Iran between two revolutions; an introduction to the political sociology of contemporary Iran*. Translated by Ahmed Golmohammadi and Mohammad Ebrahim Fattahi Valilaei. Tehran: Ney.
- Afari, J; Alibakhshian, M & Faturechi, M. (1999). *An attitude on gender in the constitutional era*. Chicago: Iranian Women's History Research Center.
- Anet, C. (1991). *The red flowers of Isfahan*. Translated by Fazlollah Jaloh, Tehran: Nadir.
- Avari, P. (1981). *Contemporary history of Iran; from the establishment of the Pahlavi dynasty to the coup d'état of August 28, 1953*. Translated by Mohammad Rafiei Mehrabadi, Tehran: Atai Press.
- Bakhtari, H. (1966). *What do we know about Tehran?* Tehran: Saeb.
- Bammad, B. (1968). *Iranian woman from the constitutional revolution to the white revolution*. Tehran: Ebn-Sina.
- Bell, G. (1984). *Pictures from Iran*. Translated by Bozormehr Riahi, Tehran: Kharazmi.
- Benjamin, S.J.W (1984). *Iran and Iranians; the era of Naser al-Din Shah*. Translated by Hossein Kordbacheh, Javidan.
- Binder, H. (1991). *Henry Binder's travelogue; Kurdistan, Mesopotamia and Iran*. Translated by Karamatollah Afsar, Tehran: Farhangsara.
- Blusher, V. (1984). *Blusher's travelogue*. Translated by Kikavoos Jahandari, Tehran: Kharazmi.
- Brugsch, H. (1995). *In the land of the sun*. Translated by Mohammad Jalilvand. Tehran: Markaz.
- Cronin, S. (2004). *Reza Shah and the formation of modern Iran; Government and society during the time of Reza Shah*. Translated by Morteza Saqibfar, Tehran: Jami.
- D allemagne, H. (1956). *Travelogue from Khorasan to Bakhtiari*. Translated by Iraj Farevashi. Tehran: Ebn-Sina.
- Dolatabadi, Y. (1983). *Hayat Yahya*. The fourth book, Tehran: Attar.
- Douglas, W. (1998). *Amazing land and kind and loving people*. Translated by Fereydoun Sanjari, Tehran: Gutenberg.
- Elias, N. (1991). *The Society of Individuals*. Oxford: Blackwell.

- Elias, N. (2000). *The Civilizing process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*. Oxford: Blackwell.
- Elias, N. (2012). *What is sociology?* Translated by Gholamreza Khedevi, Tehran: Sociologists.
- Elias, N. (2017). *About the process of becoming civilized (studies in its sociological and psychological development)*. Translated by Gholamreza Khedevi, Tehran: Sociologists.
- Heinich, N. (2018). *Sociology Norbert Elias*. Translated by Abdul Hossein Nikgahar, Tehran: NI.
- Loyal, S. & Quilly, S. (2004). *The Sociology of Norbert Elias*. Cambridge.
- Masaharu, Y. (1993). *Masaharu Yoshida's travelogue*. Translated by Hashem Rajabzadeh. Mashhad: Astan Qods Razavi.
- Nahavandi, H. (1969). *Backwardness and economic development*. Seen in: *Pahlavi University, wisdom and effort*. Collection of scientific, cultural, social, artistic and literary reviews. out of place
- Ostadmalek, F. (1989). *Hijab and remove of hijab in Iran*. Tehran: Sanai.
- Parsai, F; Ahi, H & Malakeh Taleghani (1967). *Women in ancient Iran*. Tehran: 25 Shahrivar printing house.
- Rafipour, F. (1997). *Development and conflict*. Tehran: Shahid Beheshti.
- Rice, C. (2013). *Iranian women and their way of life*. Translated by Asadollah Azad. Tehran: Ketabdar.
- Sadeghi, F. (2012). *Discovering the Hijab: Rereading a Modern Intervention*. Tehran: Negahe Moaser.
- Sadr, M. (1985). *Memories of Sadr al-Ashraf*. Tehran: Vahid.
- Saie, A. (2012). *Comparative research method with quantitative, historical and fuzzy analysis approach*. Tehran: Agah.
- Serena, C. (1983). *People and rituals in Iran*. Translated by Ali Asghar Saeedi, Tehran: Zovar.
- Sheil, M. (1989). *Memoires of Lady Sheil*. Translated by Hasan Abo-Tarabian, Tehran: Nashre Noo.
- Shuster, M. (1965). *Suffocation of Iran*. Translated by Abul-Hasan Mousavi Shushtri. Tehran: Bongah Matboati Safi Alishah.
- Smith, D. (2001). *Norbert Elias and Modern Social Theory*. London: SAGA.
- Taj al-Saltaneh, Z. (1983). *Memories of Taj Al-Saltaneh*. Tehran: Tarikhe of Iran.
- Vahed, S. (1984). *Qoratiolien: A historical introduction to the history of Hejab in*

Iran. Tehran: Noor.

Valinejad, A; Khalili Ardakani, M. (2022). Technical Requirements for Achieving the Scientific Problem (Research Division for the Student Community). *Higher Education Letter*, 15 (60): 27-41.

Wright, R. (2003). *The last great revolution; Revolution and transformation in Iran*. Translated by Ahmad Tadayon and Shaheen Ahmadi, Tehran: Khadamat farhangi Rasa.

Yaghmaie, I. (1956). *The performance of Reza Shah Kabir; Founder of New Iran*. Tehran: General Department of Writing, Ministry of Culture and Arts.

Yousefmadd, S. (2018). *Political Islam and otherness of women: Women and political Islam in contemporary Iran*. Tehran: Game Noo.

Zarinkoub, A. (1999). *The times History of Iran; from the beginning to the fall of the Pahlavi dynasty*. Tehran: Sokhan.

عبدالله ولي نژاد^۱ * محمد علي خليلي اردكاني^۲ امير عظيمي دولت آبادي^۳

۳. استادیار جامعه‌شناسی، پژوهشکده امام خمینی (ره) و انقلاب اسلامی، تهران، ایران.

 20.1001.1.1735790.1401.18.1.7.0

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی:

حجاب، بی حجابی،
زنان، دولت،
جامعه شناسی تاریخی

پست الکترونیک: Mkhalili@modares.ac.ir

مقدمه

موضوع پژوهش حاضر، بررسی وضعیت فعلی بی‌حجابی در ایران است که تبیین آن، مستلزم در نظر داشتن وضعیت‌های پروبلماتیک حجاب/بی‌حجابی در دیگر نقاط عطف تاریخ ایران معاصر است.

درباره اینکه حجاب/بی‌حجابی به چه معناست و گستره آن، چه مواردی را دربر می‌گیرد، دیدگاه‌های گوناگونی وجود دارد. با وجود این، منظور نویسندگان این مقاله، بُعد عینی آن، یعنی همان الگوی پوششی‌ای است که به پوشیدگی/ناپوشیدگی تمام بدن، موی سر، دست‌ها و پاها تا مُچ اشاره دارد؛ بنابراین، اگرچه «حجاب به عنوان یک فرهنگ، ابعاد مختلفی از جمله حجاب پوششی، حجاب رفتاری، حجاب دیداری، حجاب گفتاری، و حجاب شنیداری دارد» (دهقان‌پور و اوشلی، ۱۳۸۹)، ولی تمرکز مقاله حاضر، بر نوع پوششی آن است. گفتنی است، اشاره به پوشش در این مقاله، به معنای این‌همانی آن با حجاب/بی‌حجابی نیست. حجاب مورد نظر ما، به معنای پوشیدگی زن در برابر مرد و به گونه‌ای است که جلب توجه نکند (مطهری، بی‌تا، ۶۴)؛ حال آنکه برخی پوشش‌ها این کارکرد را نداشته‌اند و به همین سبب، در چارچوب حجاب مورد نظر این پژوهش قرار نمی‌گیرند. در عین حال، در اینجا مراد از بی‌حجابی نیز الگوهای پوششی‌ای است که ضمن فاصله داشتن با تعریف اشاره شده، با سبک‌های غربی قرابت دارند.

با توجه به اینکه داده‌های تاریخی نشان می‌دهند که زنان ایرانی از دیرباز مشی پوششی متناسب با مذهب و فرهنگ خود را داشته‌اند (پارسای و همکاران، ۱۳۴۶؛ مطهری، بی‌تا، ۲۱-۱۹؛ بازگان، ۱۳۹۷، ۱۶۷؛ مکارم شیرازی، ۱۳۹۸)؛ ضمن پروبلماتیک بودن وضعیت فعلی ایران از این نظر، می‌توان وضعیت حجاب/بی‌حجابی را در چند مقطع زمانی دیگر نیز مسئله دانست. برپایه شواهد تاریخی، به نظر می‌رسد که از دوران ناصرالدین شاه قاجار، تغییراتی در الگوهای پوششی بخشی از زنان ایرانی رخ داده است (ر.ک: طالبوف، ۱۳۵۶، ۱۰۴؛ تاج السلطنه، ۱۳۶۲، ۱۰۲-۹۰؛ استادملک، ۱۳۶۸؛ عین السلطنه، ۱۳۷۴، ج ۶، ۴۷۹۷؛ ویلز، ۱۳۸۹) و این وضعیت پروبلماتیک، در دوره‌های بعد نیز بسته به شرایط سیاسی-اجتماعی غالب، چند بار تغییر ماهیت داده است.

به نظر می‌رسد که نقطه آغاز این تغییرات، دوران ناصری —البته پس از سفرهای ناصرالدین شاه به اروپا— باشد؛ به گونه‌ای که گفته می‌شود در این دوره، الگوهای پوششی غیربومی، تاحدودی جای خود را در ذهن زنان درباری پیدا کرد (ویلز، ۱۳۸۹، ۳۵۷-۳۵۵).

اگرچه این تغییرات، ابتدا در اندرونی روی داد (ذکاء، ۱۳۳۶، ۳۹-۳۸)، ولی مدارک تاریخی نشان می‌دهند که توده زنان نیز با این سبک‌های پوششی آشنایی پیدا کرده بودند و الگوهای یادشده به نوعی به آن‌ها نیز منتقل شده بود (شیل، ۱۳۶۸، ۷۳؛ روزنامه شکوفه، ۱۲۹۳ ه.ق؛ آبراهامیان، ۱۳۷۷، ۱۱۳). جنبه پروبلماتیک این وضعیت، آن است که بخشی از زنان ایران، به عنوان کشوری که از پیشینه فرهنگی و مذهبی درازی برخوردار است، در آن دوران، پذیرای الگوهای پوششی غیرایرانی شدند؛ به گونه‌ای که مرووری بر روزنامه‌های آن زمان (دوران مشروطه) نشان می‌دهد که تقلید زنان ایرانی از الگوهای پوششی غربی، بارها مورد انتقاد قرار گرفته است (برای مثال، ر. ک: روزنامه شکوفه، ۱۳۳۲ ه.ق، سال ۲، شماره ۲۳، ص ۲).

با وجود شکل‌گیری چنین پیش‌زمینه ذهنی‌ای برای زنان، بخشی از آن‌ها در برابر فرمان کشف حجاب رضاشاه مقاومت کردند (ر. ک: واحد، ۱۳۶۳؛ استادملک، ۱۳۶۸؛ جعفری و همکاران، ۱۳۷۱؛ جعفریان، ۱۳۷۹؛ کار، ۱۳۸۰: ۲۴؛ صادقی، ۱۳۹۲؛ زائری، ۱۳۹۳)؛ بنابراین، در این مقطع زمانی نیز شاهد پروبلماتیک شدن وضعیت حجاب هستیم؛ به این معنا که اگر فرض کنیم که دوران قاجار (اواخر عهد ناصری) شروع آشنایی زنان ایرانی با الگوهای پوششی غربی (و البته فرهنگ اروپایی) باشد و الگوهای یادشده در حال جایابی در میان آن‌ها بوده‌اند، چرا فرمان کشف حجاب رضاشاه که به ظاهر با این فرایند همخوانی داشت، مورد پذیرش بخشی از زنان آن زمان قرار نگرفت؟ و چرا پس از تحمیل الگوهای پوششی خاص از بالا در دوران پهلوی اول و درونی شدن این الگوها در میان بخشی از زنان ایرانی در دو دوره پهلوی، این بار و در زمان فرمان حجاب اجباری پس از انقلاب اسلامی، شاهد استقبال بخشی از زنان ایرانی از حجاب اسلامی (کار، ۱۳۸۰، ۵۱) بودیم؟ و در پایان، چرا امروزه و در شرایط حاکمیت گفتمان اسلامی که حجاب در آن، پایه و اساس است، با بی‌اعتنایی بخشی از زنان به سبک پوششی همخوان با چارچوب اجتماعی غالب (رفیع‌پور، ۱۳۷۶؛ زیبایی‌نژاد، ۱۳۸۷؛ نرگسی، ۱۳۸۷؛ مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۹۰: ۸؛ واعظی، ۱۳۹۲؛ مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۹۳، ۱؛ عبدی، ۱۳۹۶) مواجهیم؟

چنان‌که گفته می‌شود، روند تغییر پوشش برخی از زنان ایرانی و دور شدن آن‌ها از حجاب اسلامی، از دهه ۱۳۷۰ آغاز شد (رفیع‌پور، ۱۳۷۶) و نکته درخور توجه اینکه برپایه گزارش مرکز بررسی‌های استراتژیک، بخشی از جامعه زنان ایرانی از سال ۱۳۸۸ به این سو، شاهد تغییر و تحولات محسوسی در نوع پوشش بوده است (به نقل از ایسنا، ۱۳۹۶)؛ به گونه‌ای که از

سال‌های پیش، نهادهایی مانند «گشت ارشاد» به میدان آمده‌اند (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۹۰، ۲۲؛ مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۹۳، ۳؛ بخشایش، ۱۳۹۶، ۱۱۰؛ مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۹۷، ۱) و حتی در یکی از جلسات مجلس شورای اسلامی، موضوع ساپورت‌پوشی زنان به‌عنوان یک مسئله مطرح شده است (انتخاب، ۱۳۹۳).

همان‌گونه که اشاره شد، وضعیت پوشش زنان ایرانی از دوران ناصری تا امروز، در چندین مقطع زمانی، پروبلماتیک شده است. اگر این بازه زمانی را یکپارچه در نظر بگیریم، می‌توان به‌طور کلی میان دو دسته از زنان (ضمن اذعان به احتمال وجود دسته‌های دیگر) تمایز قائل شد: دسته نخست، بخشی از زنان هستند که روند فاصله‌گیری از الگوهای پوششی اسلامی را در این فرایند تاریخی تجربه کرده‌اند و دسته دوم نیز آن‌هایی هستند که در فرایند یادشده، همچنان به پوشش اسلامی پایبند بوده‌اند. در مقاله حاضر در پی این هستیم که بدانیم چه سازوکارهای علی‌ای می‌تواند تغییرات پوششی زنان ایرانی در این دوره تاریخی را تبیین کند.

استدلال‌های مربوط به چرایی لزوم اتخاذ رویکردی تاریخی در مطالعه حجاب/بی‌حجابی را در بخش دوم مقاله دیگری با عنوان «ملاحظات نیل به مسئله تز پاسخ (تقسیم‌کاری پژوهشی برای دانشجویان)» (ولی‌نژاد و خلیلی اردکانی، ۱۴۰۱) به تفصیل بیان کرده‌ایم. در همین راستا، در پژوهش حاضر، عدم رعایت حجاب اسلامی از سوی بخش معناداری از زنان و دختران ایران امروز (۱۴۰۱) را به‌عنوان «پیامد» در نظر گرفته و تلاش کرده‌ایم با انجام مطالعه‌ای تاریخی، سازوکارهای علی‌ای را شناسایی کنیم که به این شرایط انجامیده‌اند. پاسخ به این مسئله ایجاب می‌کند که سازوکارهای تعلیلی و توضیح‌دهنده وضعیت‌های پروبلماتیک پوششی زنان در دیگر نقاط عطف تاریخی ایران معاصر نیز در نظر گرفته شوند؛ بنابراین، پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که: «وجود میزانی از بی‌حجابی در میان بخشی از زنان ایران امروز، چگونه و در قالب چه سازوکارهایی قابل تبیین است؟»

۱. روش پژوهش

رویکرد این پژوهش، کیفی و از نوع تاریخی درون‌موردی^۱ است. این نوع تحلیل به واکاوی ویژگی‌ها، ساختارها، و فرایندهایی می‌پردازد که تنها در «یک» مورد خاص وجود دارند (طالبان، ۱۳۹۱، ۲۲۹). هدف تحلیل درون‌موردی، یافتن و فرموله کردن منظومه‌ای علی است که موضوع

1. Within-Case

مورد مطالعه را تبیین کند. نتیجه کار در این نوع تحلیل می‌تواند به لحاظ الزامات تکنیکی، در قالب سه راهبرد «تطبیق الگو»، «ردیابی فرایند» و «روایت علی^۳» قرار گیرد (طالبان، ۱۳۹۳، ۱۵۰). با این حال، به نظر می‌رسد این نوع تحلیل، میزانی از هر سه را دربر داشته باشد.

راهبرد «تطبیق الگو»، در پی فهم میزان مطابقت واقعه با نظریه مورد استفاده تقویت یا به چالش کشیدن نظریه است؛ به بیان روشن‌تر، فن تطبیق الگو، ابزار قدرتمندی برای نشان دادن ضعف تعمیمی یک نظریه بوده و به همین سبب، با دو نوع مطالعه موردی «ابطال نظریه» و «تأیید نظریه» متناظر است (طالبان، ۱۳۹۳، ۱۵۲-۱۵۱). راهبرد «ردیابی فرایند» نیز که می‌توان از آن برای نظریه‌آزمایی در «یک مورد خاص» استفاده کرد (طالبان، ۱۳۹۳، ۱۵۶) ما را از خطای همبستگی کاذب دور نگه می‌دارد (ساعی، ۱۳۹۲، ۱۶۲). «روایت علی» نیز حاکی از بیان داستان رابطه بین رویدادهای گوناگون به صورت حلقه‌های متصل به هم است که در پرتو نظریه (ساعی، ۱۳۹۲، ۶۸ و ۷۲)، علت (ها) را به معلول وصل می‌کند (طالبان، ۱۳۹۳، ۱۶۱)؛ در نتیجه، می‌توان گفت که نظریه مورد استفاده، یک دستگاه نظری علی است که در قالب تحلیل درون‌موردی، میزان مطابقت واقعیت با آن مشخص می‌شود. در این راستا و برای پی بردن به این سازوکارها و در امان ماندن از نتیجه‌گیری‌های علی کاذب، از «ردیابی فرایند» استفاده می‌کنیم؛ و سرانجام، روایتی که از رویداد مورد نظر بر ساخته می‌شود، در ذات خود از نوع علی خواهد بود؛ به این معنا که هر سه رویه مورد اشاره، به نوعی در تحلیل درون‌موردی وجود دارند.

گفتنی است، در تحلیل درون‌موردی، فرضیه‌هایی قابل طرح است که واقعیت را با توجه به آن‌ها مشاهده کنیم؛ به این معنا که شواهد تاریخی بر پایه توالی رویدادها در یک فرایند خاص اجتماعی-تاریخی، درون یک واحد اجتماعی معین و با هدایت نظریه مطالعه می‌شوند (ساعی، ۱۳۹۲، ۶۸). در اینجا و به تعبیر طالبان (۱۳۹۸) در پی بررسی این مسئله هستیم که «آیا عوامل تبیین‌کننده و سازوکارهای علی متعاقب آن، دارای تأثیرات علی بر معلول یا نتیجه هستند یا خیر؟

به لحاظ نتیجه نیز استنتاج نهایی از این نوع نظریه‌آزمایی، که با نمونه منفرد سروکار دارد،

1. Pattern Matching
2. Process Tracing
3. Casual Narrative

با تبیین‌های تطبیقی^۱ متفاوت است. همان‌گونه که اشاره شد، یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های این راهبرد، احتمال حذف بیشینه علت‌های کاذب است که خود می‌تواند بستر دستیابی به روایت علی منسجم و متقاعدکننده‌ای از چرایی وقوع رویداد مورد مطالعه را فراهم کند. به بیان روشن‌تر، حاصل کار در تحلیل درون‌موردی به‌گونه‌ای است که هماهنگی واقعیت مورد مطالعه با نظریه در قالب استدلال‌های مستحکم موجب افزایش درجه باور می‌شود و ناهماهنگی آن در قالب استدلال‌های مستحکم نیز پایه‌های آن را لرزان می‌کند.

به لحاظ اعتبار نیز قصد پژوهش حاضر، حرکت در چارچوب نظریه مورد استفاده و ردیابی سازوکارهای اشاره شده در آن است؛ درضمن، داده‌های خام پژوهش از منابع معتبر (ونه مآخذ) گردآوری شده و از ویژگی تواتر برخوردار بودند. میدان این رساله، مکتوبات کتابخانه‌ای (سفرنامه‌ها، روزنامه‌ها، اسناد و کتب تاریخی)، واحد مشاهده آن، زنان ایرانی، و واحد تحلیل نیز ایران معاصر (ادوار مورد اشاره) است.

۲. چارچوب نظری پژوهش

اگر هدف، «تبیین» موضوعی درباره رفتار انسان‌ها «در گذر زمان» باشد — همانند آنچه مورد نظر پژوهش حاضر است — تئوری الیاس^۲ مناسب به نظر می‌رسد. تبیین به معنای بررسی این مسئله است که چه عواملی و در چه شرایطی بر وقوع یک رویداد، تأثیرگذار بوده‌اند. باین حال، در رویکرد تاریخی درون‌موردی در پی فهم این موضوع هستیم که چه سازوکارهایی و چگونه به وقوع رویدادی خاص منجر شده‌اند. در پژوهش حاضر تلاش کرده‌ایم دریابیم که کدام عوامل و در قالب چه سازوکارهایی به وضعیت فعلی بی‌حجابی در میان بخشی از زنان ایرانی، یا فلان وضعیت حجاب/بی‌حجابی در فلان تاریخ ایران معاصر انجامیده است. نظریه الیاس نیز دقیقاً در همین راستا پردازش شده و یکی از دلایل انتخاب آن به عنوان نظریه راهنمای این پژوهش نیز این بوده است که همسویی چشمگیری با موضوع و ماهیت مسئله ما دارد.

الیاس بر این نظر بود که باید الگوی بازنمایی دنیای اجتماعی — یا پارادایم جامعه‌شناختی — را به طور کامل تغییر داد و چرخه وابستگی متقابل کارکردها را جایگزین

1. Comparative Analysis

2. Elias, N.

علیت خطی عناصرِ جداشده کرد. در این نوع اندیشه‌ورزی رابطه‌محور (لویال و کوایلی)^۱، (۲۰۰۴، ۲۷) که پیش از این سابقه نداشته است، می‌توان گفت که بسیاری از موارد از قبیل ترس، ذاتی انسان نیست، بلکه از طریق «رابطه»^۲ با دیگران، آموخته می‌شوند.

حال اگر همان‌گونه که الیاس می‌گوید، از خلال «رابطه» با دیگران است که چیزی مانند ترس شکل می‌گیرد، فهم دوگانه فرد/جامعه نیز از طریق همین «رابطه»، شدنی است (الیاس، ۱۹۹۱، ۱۲۸). جامعه، مجموعه‌ای از پیوندهای درونی و به‌طورکلی، ارتباطات میان افراد است (الیاس، ۱۹۹۱، ۳ و ۱۶۴؛ اسمیت^۳، ۲۰۰۱، ۱۶۲) و رفتارهای افراد نیز درحالی در یک فرایند تاریخی رخ می‌دهند که خود این فرایند نیز در بطن تاریخ حادث می‌شود (الیاس، ۲۰۰۰: ر. ک: مقدمه)؛ به بیان روشن‌تر، سبک خاصی از رفتار که به‌صورت کاملاً ارادی از سوی افراد انجام می‌شود، در یک فرایند تاریخی و یک صورت‌بندی، که شکل خاصی پیدا کرده است، قرار دارد و همین قالب نیز موجب می‌شود که افراد به آن شکل خاص رفتار کنند (اسمیت، ۲۰۰۱، ۱۶۲).

البته باید توجه داشت که در نگاه الیاس، تمدن، فرایندی با طرح‌ریزی و مهندسی آگاهانه و عامدانه نیست. این فرایند، به‌گونه‌ای کور به حرکت درآمده و از طریق پویایی ویژه شبکه پیچیده‌ای از روابط و مناسبات انسانی و از طریق دگرگونی‌های ویژه در چارچوب‌هایی که انسان‌ها برای زندگی با یکدیگر در آن‌ها با هم روبه‌رو می‌شوند -با منطق در ابتدا غیرعقلانی و در ادامه، هدفمند- به حرکت خود ادامه می‌دهد (الیاس، ۱۳۹۷، ۲۹۲)؛ براین اساس، مرجع رفتارها هرچه باشد، از این درهم‌آمیختگی و از وابستگی متقابل انسان‌ها به یکدیگر است که نظم کاملاً خاص شکل می‌گیرد؛ نظم بسیار الزام‌آورتر و قدرتمندتر از اراده تک‌تک انسان‌هایی که آن را شکل می‌دهند (الیاس، ۱۳۹۷، ۲۹۱). به هرروی، باید در نظر داشت که تضمین‌کننده تداوم و بازتولید آن شکل خاص از رفتار نیز اصل نیاز به تأیید دیگران است (الیاس، ۲۰۰۰، ۳۶۷). این، همان اصلی است که در چارچوب پیکربندی^۴ قابل فهم است.

پیکربندی، ظرفی است که تحلیل روابط، درون آن انجام می‌شود. به نظر الیاس هر

1. Loyal, S. & Quilly, S.

2. Relation

3. Smith, D.

4. Figuration

پیکربندی‌ای بر افرادی که درون آن به درجات متغیری درگیرند، نیرویی بی‌اختیار وارد می‌کند؛ اما این نیرو به هیچ‌روی نسبت به افراد، بیرونی نیست. نیروی یادشده به‌سادگی از وابستگی متقابل افراد حاصل می‌شود (هینیش^۱، ۱۳۹۸، ۱۲۹)؛ به‌گونه‌ای که تشدید تماس‌های مردمی، درون پیکربندی‌ها، سبب دگر‌مهارى و همچنین، خویش‌تن‌مهارى می‌شود (کوزمیکس^۲، ۱۳۸۴). چنین فشارهایی را می‌توان انتظار تک‌تک افراد جامعه از نوع روابط موجود دانست که هریک از افراد به‌صورت ارادی سولی در یک فرایند تاریخی و در یک صورت‌بندی اجتماعی که شکل خاصی به رفتارها داده است—اعمال می‌کنند (اسمیت، ۲۰۰۱، ۱۶۷). هر فردی در این فرایند و درون پیکربندی‌های خاصی باید کنش‌های خود را تفکیک‌یافته‌تر، همگون‌تر، و باثبات‌تر کند (هینیش، ۱۳۹۸، ۱۲۶). به‌نظر می‌رسد، به‌همین دلیل باشد که اگر فردی قاعده غالب را با رفتاری متفاوت بر هم بزند، موجب شگفتی و احتمالاً واکنش شدید دیگران خواهد شد.

در پاسخ به این پرسش که چگونه انواع خاصی از رفتارها در انسان‌ها درونی می‌شوند، الیاس با تأثیرپذیری از فروید، ما را به سوانق و عواطف ارجاع می‌دهد (فرجی، ۱۳۹۵، ۸۹). برپایه دیدگاه الیاس، تکامل فردی فرایند متمدن شدن، با تکامل نوع بشر شباهت‌هایی دارد: تنظیم «سائق» و «کنترل عاطفه» نه تنها شکل متفاوتی را به‌خود می‌گیرند، بلکه در مسیر فرایند متمدن شدن، به میزان متفاوتی هم ارتقا می‌یابند؛ بنابراین، در نظریه الیاس، همبستگی معناداری میان «تکوین اجتماعی» و «تکوین روانی» وجود دارد. همبستگی میان این دو، به‌معنای فرایند توسعه روانشناختی و تحول در ساختار شخصیتی یا شاکله‌ای است که مبنا و همگام با تغییرات اجتماعی است (مجدالدین، ۱۳۸۳). به‌تعبیر اسمیت، در این نظریه، «ابعاد اجتماعی و روانی حیات اجتماعی، ارتباط تنگاتنگی با یکدیگر دارند» (اسمیت، ۱۳۸۶، ۸۵). همان‌گونه که احساس ما در فرایند جامعه‌پذیری و در ارتباط با دیگران به‌گونه‌ای ساختار یافته است که از فلان چیز بترسد، با سبک خاصی از رفتار یا پوشش نیز ساختار می‌یابد؛ به‌گونه‌ای که آن رفتارها به طبیعت ثانوی ما تبدیل می‌شوند. نکته مهم در این زمینه این است که از نگاه الیاس برای اینکه بخشی از تصادف‌های تاریخی بتوانند به صورت‌بندی‌های اجتماعی تبدیل شده و بازتولید شوند، وجود عنصر «قدرت» در پیکربندی‌های یادشده، ضروری است؛ براین‌اساس، احتمال تقلید الگوهای رفتاری شاهان، درباریان، و... بسیار بیشتر از افراد و

1. Heinich, N.

2. Kuzmics, H.

مجموعه‌های فاقد قدرت است.

الیاس برای فهم منطق نهفته در پس رفتارهای کنونی، به گذشته بازگشته و به رفتارشناسی افراد در قرون وسطا می‌پردازد؛ جایی که توده و اشراف، دو قشر اصلی جامعه بوده‌اند. وی با مطالعه زندگی این دو طبقه، از طریق آثار به‌جامانده از آن دوران، تفاوت‌هایی را در الگوهای رفتاری آن‌ها شناسایی می‌کند (کوزمیکس، ۱۳۸۴)؛ برای مثال، درحالی که توده در یک ظرف مشترک غذا خورده و به‌صورت دسته‌جمعی در یک اتاق می‌خوابیده‌اند، اشراف‌زادگان درباری، ظروف غذاخوری ویژه خود را داشته و هریک در اتاق جداگانه‌ای استراحت می‌کرده‌اند (فرجی، ۱۳۹۵، ۱۷۲-۱۶۰). الیاس در پاسخ به چرایی این تفاوت در رفتارها میان توده و اشراف، به رقابت خانواده‌های درباری در سلسله‌مراتب قدرت اشاره کرده و بر این نظر است که هریک از آن‌ها برای حفظ موقعیت خود و بالا رفتن از این سلسله‌مراتب، مجبور به رقابت با یکدیگر در همه عرصه‌ها بوده‌اند (اسمیت، ۲۰۰۱، ۱۶۷).

احتمالاً همین سازوکارهای مبتنی بر قدرت سبب شده‌اند که سبک‌های رفتاری درباریان از طریق نیروهای میانجی به سراسر جامعه انتقال یابند. در این زمینه گفته می‌شود: به‌موازات تسلط نوعی منش رفتاری درباری میان اشراف‌زادگان، بورژوازی نیز در حال سر برآوردن بود (الیاس، ۱۳۹۷، ۱۷). بورژواها که به‌دلیل اهرم اقتصادی خود وارد معادلات قدرت شده بودند، اشراف‌زاده نبودند؛ به این معنا که در آن شرایط، «دوگانه‌ای» سر برآورد که در یک سر آن، دربار باپرستیژ و در سر دیگر آن، بورژوازی ثروتمند فاقد منزلت قرار داشت (کوزمیکس، ۱۳۸۴)؛ بنابراین، بورژواها به‌دلیل خلأ منزلتی، خواهان کسب وجهه‌ای همانند درباریان بودند (اسمیت، ۲۰۰۱، ۱۶۴)؛ به همین سبب، افزون‌بر اینکه رفتار درباریان را تقلید می‌کردند (اسمیت، ۱۳۸۶، ۸۸ و ۸۶؛ اسمیت، ۲۰۰۱، ۱۶۲)، مسیر انتقال این سبک رفتاری به بدنه جامعه (از طریق مواردی چون کتاب‌ها و تبدیل آن به دستورالعمل‌های تربیتی) نیز هموار شد.

شکاف منزلتی موجود میان درباریان و بورژواها، و به تبع آن، بازتولید سبک رفتاری درباری توسط بورژوازی، دوگانه مشابه دیگری را به‌وجود آورد که این بار توده را درگیر کرد؛ زیرا، توده نیز همانند بورژوازی، خواهان کسب منزلت بود؛ در نتیجه، این بار شاهد تقلید آن سبک رفتاری از سوی توده بودیم. به بیان روشن‌تر، رفتاری که بورژوازی از دربار گرفته بود —در یک فرایند تاریخی— از سوی عامه مردم پذیرفته، درونی، و بازتولید شد (اسمیت، ۲۰۰۱، ۲۳). باین حال، فراگیر شدن یک نوع رفتار در میان مردم عادی جامعه، منوط به وجود

نیروهایی است که بستر را برای تغییرات فراهم کنند. در دستگاه نظری الیاس در این زمینه، وجود یک دولت متمرکز از اهمیت بالایی برخوردار است.

اگر بپذیریم که جامعه، متشکل از نیروهای پرشمار در حال رقابتی است که در صدد حذف یکدیگر برای دستیابی به منابع ارزشمند هستند، درک فوران خشونت در این رقابت، چندان دشوار نیست (هینیش، ۱۳۹۸، ۲۲)؛ بنابراین، در حالتی که تضادها و رقابت میان نیروهای مختلف تشدید شود، انحصار خشونت، موضوعیت می‌یابد (اسمیت، ۱۳۸۶، ۸۵). الیاس برای بازسازی تکوین تاریخی فرایند متمدن شدن، از تشکیل دولت و تحمیل تدریجی یک انحصار دوگانه بهره می‌برد؛ انحصار دریافت مالیات که روابط مالی میان شاه و سینیورهای فئودالی را پولی می‌کند، و انحصار اعمال خشونت قانونی، که قدرت نظامی و اختیار جنگ و صلح را در دست پادشاه متمرکز می‌کند (هینیش، ۱۳۹۸، ۲۰). در دنیای مدرن، چنین انحصاری تنها در دستان دولت است و برخلاف نظام‌های پادشاهی پیشین، که چنین ویژگی‌ای نداشته‌اند، امروزه ابزار نظامی و حق اعمال خشونت تنها در انحصار نیروهای نظامی زیرمجموعه دولت مدرن است؛ بنابراین، به موازات عملکرد نظارتی نهادهای نظامی، نهادهای دیگر وابسته به دولت نیز سعی در تسلط بر فرد داشته و تلاش می‌کنند بدن و روان وی را کنترل کنند. به تعبیر کوزمیکس (۱۳۸۴) در این فرایند، وجه تمایز شخص متمدن از شخص غیرمتمدن، توانایی فرد متمدن در سرکوب کردن تکانه‌های لذت و درد و دگرگون‌سازی و وارد کردن آن‌ها به توالی‌های طویل کنش است.

آنچه پیش از این مطرح شد، خلاصه‌ای از نظریه «متمدن شدن» با این مضمون بود که تمدن الیاسی، یکی از پیامدهای تنظیم روابط عاطفی افراد با ساختار در حال توسعه جامعه است. با این همه، باید در نظر داشت که تمدن، فرایندی خطی نیست؛ زیرا، اساساً صحبت از یک تحول منظم نیست، بلکه سخن از یک پیشرفت مرحله‌ای در میان است که در آن، هم امکان جهش وجود دارد و هم امکان پس‌رفت (هینیش، ۱۳۹۸، ۳۹). از نگاه الیاس، هر فرایند تمدنی‌ای با فرایند توحشی هم‌ارز است؛ به گونه‌ای که تلاش‌های انجام‌شده با هدف ثبات‌بخشی، سرانجام، به فروپاشی اجتماعی خواهند انجامید.

اگرچه انتقادها/ابهام‌هایی از جمله «جهان‌شمول نبودن»، «غفلت از دین»، «شائبه جامعه‌شناختی نبودن»، و... درباره این نظریه وجود دارد، ولی در مقاله حاضر بر این نظریه که متمدن شدن می‌تواند با در نظر گرفتن احتیاط‌هایی، هدایت‌گر برخی پژوهش‌های مرتبط با

مسائل جامعه ایران باشد. یکی از این احتیاط‌ها مربوط به چگونگی رویارویی با فرضیه در آن است. به بیان روشن‌تر، در بحث فرضیه‌های پژوهش شاید اگر این نظریه در بستری مشابه با جامعه ایرانی ساخته و پرداخته شده بود، بی‌محابا اقدام به استخراج فرضیه و واریسی آن‌ها می‌کردیم، ولی واقعیت این است که ایران معاصر، جامعه‌ای است که از بسیاری جنبه‌ها (بازۀ زمانی قالب‌بندی نظریۀ متمدن شدن و عناصر تشکیل‌دهندۀ پیکربندی اروپای وقت) با جامعه غربی، متفاوت است. عناصر دخیل و نیروهای تأثیرگذار بر این جامعه، قشربندی‌های تاریخی، و وقوع چندین رویداد انقلاب‌گونه، همه‌وهمه، گویای این است که نظریه در این پژوهش، تنها یک چراغ راهنما است و نه بیشتر؛ از همین رو، نمی‌توان گزاره‌ای را به‌طور مشخص به‌عنوان فرضیۀ موردبررسی، طرح کرد. به بیان روشن‌تر، بخش اصلی تمرکز ما در گردآوری مدارک و مستندات تاریخی و تجزیه و تحلیل آن‌ها، تنها معطوف به این مسئله خواهد بود که: «آیا نوع پوشش آن‌بخش از زنان ایران امروز که آن‌ها را بی‌حجاب می‌خوانند، حاصلی از تنظیم تاریخی روابط عاطفی شبکه‌ای از زنان ایرانی با ساختار در حال توسعه جامعه ایران معاصر بوده است یا خیر؟».

۳. تبیینی تاریخی از چرایی وجود میزانی از بی‌حجابی در ایران امروز

همان‌گونه که در بخش روش‌شناسی مطرح شد، در تحلیل تاریخی-درون‌موردی، نتیجۀ نهایی، روایتی است که پاسخ به مسئلۀ موردواکاوی در قالب آن و به‌صورت داستان‌گونه نقل می‌شود. در این داستان، رویدادهای گوناگون در پرتو نظریه به یکدیگر وصل شده و سرانجام، روایتی علی از وضعیت مورد مطالعه به‌دست می‌آید. در ادامه، تلاش شده است با تجزیه و تحلیل مستندات و مدارک تاریخی، سازوکارهای موجود در این زمینه، در قالب روایتی علی بیان شوند.

۱-۳. عهد ناصری؛ آغازی بر یک فرایند

تعلیل/تبیین وضعیت بی‌حجابی در ایران امروز (و به‌طور کلی، وضعیت‌های پروبلماتیک حجاب/بی‌حجابی در ایران معاصر) نیازمند یافتن نخستین نقطۀ عطف تاریخی درباره تغییر در الگوهای پوششی سنتی-اسلامی است. پس از مرور شواهد و مدارک تاریخی دریافتیم که نقطۀ عطف یادشده، می‌تواند دورۀ ناصرالدین‌شاه و زمانی باشد که وی به اروپا سفر کرده و به‌نوعی، مسئلۀ سنت-مدرنیته‌ای که احتمالاً پیشتر آغاز شده بود، شدت گرفت. به‌گمان نویسندگان پژوهش حاضر، آغاز تغییر در الگوهای پوششی زنان ایرانی، به همین دوره مربوط می‌شود؛ ضمن اینکه کمی بعدتر

(دوران مشروطیت) را نیز می‌توان آغاز مسئله شدن «زن» در ایران دانست.

ناصرالدین‌شاه پس از بازگشت از اروپا، دستور داد که پوشش اندرونی زنان دربار به سیاق زنان اروپایی درآید (ویلسن، ۱۳۴۷، ۲۵). از آنجاکه این کار، نقض خطوط قرمز پیکربندی مذهبی‌سنتی وقت نبود، از سوی زنان دربار (به‌عنوان کنشگر و نه عامل) پذیرفته و اجرا شد. در اینجا لازم است اشاره کنیم که کنشگر به کسی گفته می‌شود که به انجام عملی با هدفی معین و مشخص مبادرت ورزد؛ برای مثال، یک معلم خانم در دوران حاضر، پیش از حضور در کلاس درس، حجاب اسلامی را رعایت کرده و لباس‌هایی را به تن خواهد کرد که با الزامات پیکربندی غالب، همخوانی داشته باشد. این عمل معلم مورد اشاره، اگرچه کنشی هدفمند است، ولی رفتارگونه نیز به نظر می‌رسد؛ زیرا، اساساً در سال‌های گذشته نیز همین کار توسط معلمان دیگر بارها و بارها تکرار شده است؛ ضمن اینکه محدودیتی در اعمال آن وجود نداشته و ندارد. درمقابل، اگر همین معلم تصمیم بگیرد لباسی در تعارض با آنچه پیکربندی وقت اقتضا می‌کند، بپوشد، «عامل» خوانده می‌شود. به‌یک معنا، اعمال کنشی در عین وجود محدودیت‌ها و در راستای مخالفت با آنچه مرسوم و موردانتظار است، می‌تواند «عاملیت» باشد. حال اگر می‌گوییم پذیرش الگوی پوششی جدید از سوی زنان دربار ناصرالدین‌شاه، نه عاملیت، بلکه کنشگری آن‌ها بوده، به‌این سبب است که سبک پوششی جدید، تنها در اندرونی (جایی که تنها محارم حضور داشتند) اجرا شد (ذکاء، ۱۳۳۶، ۳۹-۳۸).

زنان یادشده، عملی را در چارچوب الزامات پیکربندی وقت و بنا به اجبار/علاقه/یا اهدافی که داشتند، پذیرفته و در همان محفل خصوصی (اندرونی) اجرا کردند. اگر بخواهیم عاملیتی را نشان دهیم، به رفتاری اشاره خواهیم کرد که توسط قره‌العین انجام شده است (در این زمینه ر. ک: کرونین، ۱۳۸۳، ۲۸۹؛ دولت‌آبادی، ۱۳۶۲، ج ۴، ۴۳۲). درعین حال، بعدها مواضع آیت‌الله مطهری درباره مصداق‌های حجاب نیز می‌تواند نشانی از عاملیت وی باشد؛ جایی که علمای مذهبی تا پیش از آن، پوشیدگی صورت زن را الزامی و جزئی از حجاب اسلامی می‌دانستند، ولی آیت‌الله مطهری، نظری برخلاف آن را مطرح کرد (که حوزه‌های علمیه وقت، به شدت با آن مخالفت کردند).

در عصر ناصری، زنان درباری ازیک‌سو در شبکه ارتباطی غالب که بیشتر زنان وقت را دربر می‌گرفت (باحجاب‌ها) قرار داشتند و ازسوی دیگر، در شبکه‌ای از زنانی با پوشش غربی و در اندرونی. لزوم بقا یا امید به ارتقا در سلسله‌مراتب موجود در مورد زنان ایجاب می‌کرد که

هریک از آن‌ها در هر دو محیط اندرونی و بیرونی، کنشی هماهنگ با آنچه اعضای دیگر انتظار داشتند، از خود بروز دهند: رقابت در باحجابی بیرونی (شیل، ۱۳۶۸، ۱۷۳؛ بایندر، ۱۳۷۰، ۱۱۱-۱۱۳؛ ماساهارو، ۱۳۷۳، ۱۷۶)؛ و درعین حال، رقابت در پوشش غربی مربوط به اندرونی (سرنا، ۱۳۶۲، ۷۴؛ بنجامین، ۱۳۶۳، ۸۴؛ ویلز، ۱۳۶۸، ۳۶۶؛ بروگش، ۱۳۷۴، ۱۴۶-۱۴۵؛ کاکو، ۱۳۹۳، ۸۵). همین شرایط رقابت آمیز سبب تشدید خودکنترلی زنان درباری و تبدیل پوشش یادشده، به پوشش غالب زنان درباری شد. در نظریه‌الایاس نیز الگوهای رفتاری درباری در میان درباریان به واسطه نظارت آنان بر یکدیگر و در نتیجه، خودکنترلی‌هایی بازتولید می‌شود که از سوی هریک از افراد با هدف ابقا در موقعیت یا ارتقا در سلسله‌مراتب قدرت، صورت می‌گیرد.

پوشش یادشده در عهد ناصری، از آن‌رو که درباری بود و درعین حال، با پیکربندی وقت نیز تضاد نداشت (داده‌ها نشان می‌دهد که هرگاه شاه دستوری خلاف الزامات پیکربندی مذهبی وقت صادر می‌کرد، مورد موافقت توده مردم قرار نمی‌گرفت؛ همان‌گونه که جریان تنباکو نیز این ادعا را تأیید می‌کند)، توسط زنان رده‌بالایی تقلید شد که با دربار در ارتباط بودند و همان زنان نیز که برخلاف زنان درباری، در متن جامعه حضور داشتند (بنجامین، ۱۳۶۳، ۸۴-۸۳)، به عنوان ابزار انتقال‌دهنده سبک پوششی جدید به توده زنان عمل کردند. به بیان روشن‌تر، الگوی پوششی جدید، این‌گونه به زنان توده منتقل شد و آن‌ها نیز که الگوی یادشده را در تعارض با الزامات رفتاری پیکربندی وقت نمی‌دیدند، به منظور کسب وجهه و متمدن نشان دادن خود، اقدام به تقلید از نوع پوشش جدید کردند. اگر الیاس، بورژوازی را میانجی دربار و توده مردم دانسته و بیان می‌کند که الگوهای رفتاری درباری از طریق آن‌ها در دسترس توده مردم قرار می‌گرفت، نگارندگان نیز زنان طبقات بالای عهد ناصری را دارای چنین نقشی تشخیص داده‌ایم.

با سپری شدن بیش از یک دهه از این تاریخ، شاهد آن بودیم که الگوی پوششی جدید در میان بسیاری از زنان درباری و بخش کمی از زنان شهری رواج یافت (دالمانی، ۱۳۳۵، ۸۲۸-۸۲۷؛ موزر، ۱۳۵۶، ۲۶۸؛ بل، ۱۳۶۳، ۶۳) و همین امر نیز یکی از نیروهای محرکه‌ای بود که توانست لزوم تغییر در پوشش بیرونی زنان را به یکی از خواسته‌های جنبش مشروطه، تبدیل کند (روزنامه آئینه غیب‌نما، ۱۳۲۶ ه.ق؛ شوستر، ۱۳۴۴، ۲۳۷). اساساً تا پیش از جنبش مشروطه، «زن» در ایران مسئله نبود و در همین دوران و احتمالاً با تأثیرپذیری از آشنایی با

تمدن غربی بود که به‌طور کلی، «زن» و به‌ویژه موقعیت فردی و اجتماعی وی به‌عنوان مسائلی که باید به آن‌ها نظر داشت، مورد توجه قرار گرفت.

۲-۳. دوران مشروطیت: شکل‌گیری شبکه ارتباطی جدید

آشنایی روشنفکران عصر مشروطه با فرهنگ و تمدن غربی (آبراهامیان، ۱۳۷۷، ۶۶) و همچنین، آشنایی ذهنی بخشی از زنان شهری وقت با پوشش غربی از طریق الگوهای درباری (شیل، ۱۳۶۸، ۷۳) موجب شد که این قشر بتواند به راحتی کشف حجاب را به‌عنوان یکی از راه‌های دستیابی به توسعه مطرح کند (ر.ک: روزنامه شکوفه، ۱۳۳۲ ه.ق، سال ۲، شماره ۲۲ و ۲۳). طرح چنین خواسته‌ای، یک سوی ماجراست و آمادگی زنان و چرایی و چگونگی پذیرش الگوی یادشده از سوی آن‌ها، سوی دیگر آن.

بعید به نظر می‌رسد که اصرار عده‌ای از افراد بر کشف حجاب و برجسته شدن آن در این دوره، پیوند زیادی با بحث مقاله حاضر داشته باشد، ولی این مسئله که چرا و چگونه بخشی از زنان آن زمان از آن حمایت کردند، در چارچوب تبیینی الیاس قابل درک است. به نظر می‌رسد، در کنار پافشاری روشنفکران بر این امر، آن بخش از زنان که در نزدیکی حلقه ارتباطی جدید قرار داشته و الگوهای رفتاری درباری از طریق نیروهای میانجی در معرض دید آن‌ها گذاشته شده بود، درگیر دوگانه متمدن/ نامتمدنی شده باشند که الیاس مطرح می‌کند؛ به این معنا که اگر هم هدف، توسعه بوده باشد، سازوکار جریان یافتن الگوی پوششی جدید در میان آن بخش از زنان، پر کردن خلأ منزلتی (و نه به‌طور مشخص، دغدغه توسعه) بوده که با سازوکاری الیاسی عمل می‌کرده است.

باوجود این، به جریان افتادن سازوکارهای الیاسی در آن دوران و با توجه به اینکه هنوز زیرساخت‌های ارتباطی فراهم نبود (یغمایی، ۱۳۳۵، ۳۲۱) و نیروهای میانجی یادشده (زنان رده بالا و روشنفکران) نیز برخلاف امروز (که ابزارهای ارتباطی فراوانی رواج یافته است) نمی‌توانستند با شمار زیادی از زنان حتی شهری در ارتباط باشند، همان‌گونه که در نظریه الیاس و در قالب یک فرایند تدریجی تاریخی شاهد آن هستیم، به‌کندی در حال وقوع بود (رایس، ۱۳۸۳، ۱۱۵؛ کاکو، ۱۳۹۳، ۸۴). احتمالاً اگر الیاس، نظریه خود را در زمان فعلی پردازش می‌کرد، لزومی نمی‌دید که برای ریشه‌یابی رفتارهای فعلی مردم اروپا به دوران قرون وسطا بازگردد. بازگشت چندقرنی الیاس به گذشته از آن رو بود که قدرت درباری تا یک قرن گذشته،

تنها به دربار محدود می‌شد؛ درحالی‌که در دنیای امروز، دربار به معنای الیاسی آن، موضوعیت نداشته و قدرت یادشده، در نتیجه رشد انواع رسانه‌ها، در دستان افراد غیردرباری و در معرض دید عامه مردم، حتی تا دوردست‌ترین نقاط، قرار دارد.

به هر روی، آنچه توسط ناصرالدین شاه در اندرونی بنا نهاده شد و با سازوکارهای، به احتمال زیاد، الیاسی به میان بخشی از زنان شهری راه یافت، پیش‌زمینه طرح آن در بیرونی توسط روشنفکران مشروطه را فراهم کرد و با توجه به اینکه این بار، موضوع اصلی، نوع پوشش بیرونی زنان بود (روزنامه آیین غیب‌نما، ۱۳۲۶ ه.ق)، شاید بتوان این دوران را نقطه عطف دیگری در زمینه پوشش زنان دانست.

روشنفکران مشروطه با طرح طیف گسترده‌ای از خواسته‌های اجتماعی، سیاسی، توسعه‌ای، و... پوشش زنان را نیز به عنوان مانعی بر سر راه توسعه کشور معرفی کرده و با مبنا قرار دادن پوشش زنان غربی و همچنین، تکیه بر نوع پوشش زنان درباری، راه را برای گذر از خطوط قرمز پیکربندی غالب آن زمان مناسب دیدند/هموار ساختند. این به آن معنا است که افزون بر زنان طبقات بالا که همچنان رابط زنان درباری و توده زنان بودند، روشنفکران (کسانی همچون ایرج میرزا، عارف قزوینی، و...) نیز به عنوان نیروی میانجی کمکی به میدان آمدند (آفاری و همکاران، ۱۳۷۸، ۲۰۳) و در شکل‌گیری شبکه ارتباطی جدید، نقش آفرین شدند.

گفتنی است، منظور از شبکه ارتباطی، نوعی شبکه سازمان‌یافته با اهداف معین نیست؛ به این معنا که تشکلیابی آن برپایه گونه‌ای برنامه‌ریزی ازپیش تعیین شده و در راستای اهدافی خاص، نه از مستندات تاریخی برمی‌آید و نه الیاسی است. اعضای این شبکه را نیز اگرچه می‌توان تاحدی «عامل» در نظر گرفت، ولی نه آن نوع پوشش را با هدف قبلی برگزیده بودند و نه در آن زمینه، غرضی بلندمدت داشتند. باین حال، به محض شکل‌گیری، مجموعه‌ای از زنان با منافع مشترک را گرد هم آورد که تعرض به خطوط قرمز موضوعه در آن، واکنش همه اعضا را برمی‌انگیخت؛ همان‌گونه که در تابستان و پاییز ۱۴۰۱ نیز شاهد چنین واکنشی از سوی این شبکه ارتباطی بودیم؛ بنابراین، هرچند اکثریت زنان دوره قاجار، همچنان به الگوهای پوششی سنتی-اسلامی پایبند بودند (انه، ۱۳۷۰، ۱۶۲)، بخشی هرچند اندک از زنان شهری نیز در شبکه ارتباطی زنانی با پوشش غربی، گرد هم آمده (انه، ۱۳۷۰، ۱۶۳-۱۶۲) و در رقابتی پیوسته، به بازتولید الگوی پوششی یادشده مبادرت می‌ورزیدند. باوجوداین، از آنجا که پروبلماتیک سنت-مدرنیته در آن زمان، هنوز عمری را سپری نکرده و در عین حال، سازوکارهای

الیاسی نیز نیازمند صرف زمان بود، تا پایان دوره قاجاریه، شمار زنانی با پوشش غربی (نسبت به کل جمعیت زنان شهری) ناچیز بود (انه، ۱۳۶۸، ۲۲؛ رایس، ۱۳۸۳، ۱۱۸-۱۱۷).
متمدن شدن، فرایندی تاریخی است و اگر به سازوکارهای پذیرش، درونی سازی، و بازتولید الگوهای پوششی سنتی-اسلامی تا آن دوران نیز با چنین نگاهی بنگریم، درخواستیم یافت که تغییر در آن و میل به سوی دیگر، نیازمند پیموده شدن فرایند متمدن شدنی دیگر است. بااین حال، واقعیت این است که فرایند یادشده، آغاز شده و توانسته بود در روندی تدریجی از سد پیکربندی سنتی-مذهبی وقت بگذرد و بخشی (اگرچه به لحاظ شمار، اندک) از زنان را با خود همراه کند (روزنامه شکوفه، ۱۳۳۳ ه.ق، ۲). با چنین نگاهی است که می توان واکنش و مقاومت منفی بخش چشمگیری از زنان در برابر فرمان کشف حجاب رضاشاه (آور، ۱۳۶۰، ۷۲؛ مکی، ۱۳۶۲، ج ۶، ۲۷۸؛ کرونین، ۱۳۸۳، ۳۰۱) را درک کرد.

۳-۳. دوران رضاشاه؛ تقویت شبکه ارتباطی نوظهور

مقاومت در برابر فرمان کشف حجاب، نشان داد که حتی پس از دوره قاجار و در دوران پهلوی اول نیز بخش زیادی از زنان حتی شهری، عضو شبکه ارتباطی نوپدید قجری نبودند و این به آن معنا بود که نفوذپذیری پیکربندی وقت که خود در فرایندی تاریخی شکل گرفته و قوام یافته بود، چندان آسان نبود؛ که اگر این گونه بود، در آن برهه، شاهد نتیجه ای دیگر می بودیم.
سفت و سخت بودن پیکربندی آن دوران به این معنا است که بروز هرگونه عاملیت در جهت خلاف الزامات موضوعه، با پاسخ تند اعضای دیگر روبه رو می شد. تدابیر امنیتی مربوط به دوران کشف حجاب (مکی، ۱۳۶۲، ج ۶، ۲۶۴-۱۶۳)، ازجمله صدور بخشنامه های هدایتی-ارشادی، کنترلی، نظارتی، دستوری، یا جریمه ای (برای مثال، ر. ک: سند نامه رئیس الوزرا به والی ایالت خراسان، در تاریخ ۱۳۱۳۴/۱۰/۱۴ در: جعفری و همکاران، ۱۳۷۱، ۱۱۶؛ سند تلگراف رمز ایالت خراسان به رئیس الوزرا، به تاریخ ۱۳۱۴/۱۱/۱ در: جعفری و همکاران، ۱۳۷۱، ۱۵۴؛ سند مربوط به نامه ریاست الوزرا، به تاریخ ۱۳۱۵/۱/۱۲؛ آمده در: جعفری و همکاران، ۱۳۷۱: ۲۱۸؛ سند دستور رئیس الوزرا به اداره کل شهربانی، به تاریخ ۱۳۱۵/۳/۱۱ در: جعفری و همکاران، ۱۳۷۱، ۲۴۶؛ و سند رأیوت حکومت کاشمر، به تاریخ ۱۳۱۵/۳/۳۰ در: جعفری و همکاران، ۱۳۷۱، ۲۶۳-۲۶۲) و باز بودن راه برای برخورد با ناقضان آن قانون (صدر، ۱۳۶۴، ۳۰۵) خود، گواه این واقعیت است که فرایند تغییر در پوشش

بیرونی زنان و آنچه ما «فرایند متمدن شدن زنان ایرانی به لحاظ پوشش» می‌خوانیم، حتی در دوره رضاشاه نیز در ابتدای راه بوده و دور از انتظار نبود که بخش زیادی از زنان وقت، هنوز هم به حجاب اسلامی پایبند بودند و با چنان پوششی در اجتماع ظاهر می‌شدند. نظریه‌ی الیاس نیز این آهستگی در پیشروی را پشتیبانی می‌کند؛ درضمن، دولت به معنای الیاسی آن نیز تا پیش از آن شکل نگرفته بود.

با روی کار آمدن رضاشاه، شاهد ظهور دولت مرکزی قدرتمندی بودیم (بلوشر، ۱۳۶۳، ۲۱۶) که انحصار خشونت (آنچه الیاس از آن با عنوان یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های دولت مدرن یاد می‌کند) را آشکارا در دست داشت؛ ولی انحصار یادشده، به گونه‌ای الیاسی (دست‌کم در خصوص الگوهای رفتاری) به اجرا درنیامد (فوران، ۱۳۷۷، ۳۳۲)؛ ازاین‌رو، به‌زعم نویسندگان این مقاله، فرمان کشف اجباری حجاب، موجب گسست در فرایند الیاسی تغییر در الگوهای پوششی زنان ایرانی (که از پیش آغاز شده و در حال بازتولید بود) شد.

رضاشاه کشف حجاب را با همسر و دختران خود آغاز کرد (کرونین، ۱۳۸۳، ۲۹۹) و به سایر مقامات دولتی نیز دستور داد که به همراه زنان خود و بدون حجاب اسلامی (در معنای آن زمان) در مراسم عمومی ظاهر شوند (بامداد، ۱۳۴۷، ۹۶؛ مکی، ۱۳۶۲، ج ۶، ۲۶۵). مطبوعات نیز برپایه سیاست رضاشاه عمل می‌کردند (بهنود، ۱۳۶۳، ۱۴۰). آموزش و پرورش نیز با سیاست‌های جدید همخوان با فرمان‌های رضاشاه پی‌ریزی شده بود (کرونین، ۱۳۸۳، ۲۵۷)؛ اما غربی شدن پوشش زنان (آنچه سیاست کشف حجاب دنبال می‌کرد) خود از پیش در جریان بود و برخی اقدامات الیاسی رضاشاه نیز شاید می‌توانست به آن سرعت ببخشد، حال آنکه تحمیل اجباری سیاست یادشده، نتیجه‌ای عکس به همراه داشت و موجب بروز واکنش تدافعی بخش زیادی از زنان آن دوران شد. باین‌همه، اگرچه اقدام رضاشاه، گسست در فرایند متمدن شدن زنان به لحاظ میل به غربی شدن پوشش را در پی داشت، ولی درعین حال، شبکه ارتباطی از پیش موجود بی حجاب‌ها را پشتیبانی و به بازتولید هرچه بیشتر پوشش جدید در میان آن‌ها کمک کرد (دولت‌شاهی، ۱۹۸۴ الف، ۲۲).

سیاست کشف حجاب رضاشاه از این جهت موجب گسست در فرایند در جریان میل به بی حجابی شد که بخش چشمگیری از زنان مخالف کشف حجاب، از حضور در اجتماع خودداری کرده و به دختران خود نیز اجازه حضور در مدارس (به عنوان یکی از مکان‌هایی که سازوکارهای علی الیاسی در آن اجرا می‌شود) را ندادند؛ در نتیجه، تنها همان بخشی که پیشتر

در شبکه ارتباطی نوپدید قرار داشت و آن بخش از دختران محصلی که در آن زمان در مدرسه‌ها مشغول به تحصیل بودند، توانستند در/ به عضویت آن شبکه ارتباطی بمانند/ درآیند (بامداد، ۱۳۴۷، ۹۴) و زنان دیگر که اتفاقاً اکثریت زنان وقت را تشکیل می‌دادند، امکان قرار گرفتن در معرض سازوکارهای الیاسی را نداشتند (آوری، ۱۳۶۰، ۷۲).

شاید دوران حکومت رضاشاه، مهم‌ترین دورانی بوده باشد که می‌توان در بحث متمدن شدن زنان ایرانی به لحاظ پوشش تصور کرد؛ زیرا، دولت مدرنی که الیاس از آن سخن می‌گوید نیز در آن برهه شکل گرفته بود. باوجوداین، نتیجه فرمان اجباری رضاشاه، بیش از آنکه به جلو بردن فرایند یادشده کمک کند، موجب بروز اختلال در آن شد. به‌نوعی می‌توان گفت که ظهور شمار معناداری از زنانی با پوشش سنتی -اسلامی پس از برکناری رضاشاه (بامداد، ۱۳۴۷، ۱۰۴-۱۰۳؛ آوری، ۱۳۶۰، ۷۲؛ کرونین، ۱۳۸۳، ۵۴) به‌این معنا بوده است که سیاست تحمیل، در برابر منطق الیاسی، فاقد کارایی است و البته این نکته مهم را نیز باید در نظر داشت که زنان یادشده، زنان کشف‌حجاب‌کرده‌ای نبودند که پس از رضاشاه دوباره به چادر بازگشته باشند، بلکه احتمالاً بیشتر آن‌ها، همان‌هایی بوده‌اند که در عهد کشف حجاب، ناچار به خانه‌نشینی شدند.

۳-۴. سلطنت محمدرضاشاه؛ قوام یافتن شبکه ارتباطی نوپدید

آن‌گاه که دوران پهلوی اول پایان یافت، بسیاری از سیاست‌های وی نیز از موضوعیت افتاد؛ ازجمله یکجانشینی عشایر (داگلاس، ۱۳۷۷، ۲۰۰)، در حاشیه ماندن مذهبیهون (آبراهامیان، ۱۳۷۷، ۲۰۸-۲۰۷) و بسیاری از موارد دیگر که کشف حجاب نیز یکی از آن‌ها بود (ر.ک: تغییر لباس و کشف حجاب به روایت اسناد، ۱۳۷۸، ۴۲۰-۴۱۹).

نیاز به سامان‌دهی اوضاع برای تثبیت قدرت، شرایطی را فراهم کرده بود که محمدرضاشاه بیشتر درگیر مسائل سیاسی بود تا موارد اجتماعی-فرهنگی‌ای مانند الگوهای پوششی؛ و اتفاقاً همین محدودیت‌های پیش‌آمده برای شاه نیز موجب آزادی عمل بیشتر زنان در ابعاد فردی و موقعیت اجتماعی در این برهه شد. هدف رضاشاه از کشف حجاب هرچه بود، دغدغه محمدرضاشاه نبود؛ اگرچه این امکان نیز برای وی وجود نداشت که مانند پدرش بر آن تأکید داشته باشد؛ زیرا، هم گفته می‌شود که ظرفیت و تجربه حکومت‌گری را نداشت (زرین‌کوب، ۱۳۷۸، ۸۸۱) و هم اینکه به‌نظر می‌رسد، هدف اصلی وی در آن برهه، تثبیت قدرت بود.

باوجوداین، شبکه ارتباطی نوظهور قجری که پس از مشروطه جان گرفته و در دوران رضاشاه تقویت شده بود، در اوایل دوره محمدرضاشاه، دربرگیرنده تعداد بیشتری از زنان نسبت به گذشته بود؛ به این معنا که حتی اگر محمدرضا نیز به آن بی توجه بود، شبکه یادشده همچنان درحال گسترش در شمار، فربه‌تر شدن از نظر دامنه، و استمرار یافتن در تاریخ بود.

واقعیت این است که اگرچه محمدرضاشاه سیاست کشف حجاب را آن گونه که پدرش دنبال کرد، پیگیر نبود، ولی شواهد تاریخی، حکایت از حمایت ضمنی وی از آن نوع الگوی پوششی دارد. به بیان روشن‌تر، هرچند اجباری در این زمینه نبود، ولی نوک پیکان تبلیغات مطبوعاتی، تلویزیونی، و سینمایی به همان سو بود (ر. ک: دولتشاهی، ۱۹۸۴، ب، ۷؛ روزنامه نسیم صبا، ۱۳۲۳؛ فیوضات، ۱۳۷۵، ۱۴۰).

در دوره پهلوی دوم، رادیو (داگلاس، ۱۳۷۷، ۲۵)، تلویزیون (لاینگ، ۱۳۷۱، ۳۱۶) و سینما (باختری، ۱۳۴۵، ۱۶۲) در میان بخشی از ایرانیان پایتخت‌نشین و شهرهای بزرگ گسترش یافت و از آنجاکه الگوهای پوششی غربی از طریق هنرمندان و افرادی که در عرصه عمومی حضور داشتند، بازنمایی و در معرض دید آن بخش از مردم قرار می‌گرفت (بهنود، ۱۳۶۴، ۵۰۲؛ یاسمین و جزئی، ۱۳۹۰، ۵۰۶)، شاهد این بوده‌ایم که الگوی پوششی مورد اشاره، در این دوره نیز با منطقی‌الایاسی درحال انتقال به بخش دیگری از زنان بوده است؛ به بیان روشن‌تر، بخشی از توده زنان، با واسطه‌گری زنان رده بالا و روشنفکران و با منطق نزدیک شدن به تمدن درباری (کسب وجهه)، از الگوی پوششی جدیدی تقلید کردند که در دوره قاجار و در میان درباریان نمود یافته بود.

اگرچه در دوره پهلوی اول، شاهد واکنش تدافعی بخشی از زنان بودیم، ولی منطق الیاسی در حرکت به سمت بی‌حجابی، هنوز هم در میان بخشی از زنان موضوعیت داشت و همین امر نیز زمینه را فراهم آورد تا فرایند یادشده در دوره پهلوی دوم، به واسطه گسترش مطبوعات نوشتاری و رسانه‌های شنیداری و دیداری (نهادندی، ۱۳۴۸، ۵) در میان بخش دیگری از زنان استمرار یابد؛ به این معنا که هرچه از دوره ناصری به جلورفته‌ایم، ارتباطات بینامدنی ایران و غرب بیشتر شده و به این سبب که همگام با پیشروی تاریخ و پیشرفت‌های فناورانه، امکان ارتباط نیروهای میانجی با شمار بیشتری از توده مردم فراهم می‌شد، تحت تأثیر دوگانه متمدن/نامتمدنی که از پیش به وجود آمده بود، روزبه‌روز شاهد فربه‌تر شدن شبکه ارتباطی بی‌حجاب‌ها (نسبت به گذشته) و غربی شدن آن‌ها به لحاظ پوشش بوده‌ایم.

اگرچه در همین دوران (دهه ۱۳۵۰ تا اواخر دوره پهلوی دوم) کسانی همچون مطهری و شریعتی نیز در مقابل و در بازتولید الگوهای پوششی اسلامی نقش داشته‌اند، ولی واقعیت این است که شبکه ارتباطی یادشده، همچنان در جریان و در حال گسترش بود. گفته می‌شود که اقدامات این دو نفر، باعث شده بود که بخشی از زنان (عموماً دانشگاهی) بی حجاب، به‌سوی حجاب اسلامی گرایش پیدا کنند؛ البته این ادعا، مبنای نظری (دست‌کم الیاسی) نداشته و مستندات زمینه‌ای محکمی نیز از آن برای اصلاح/تعدیل نظریه پشتیبانی نمی‌کند. آنچه در این زمینه و درباره این برهه، برجسته است، پیوند مرجعیت دینی با توده زنان و با واسطه‌گری واعظان و به‌نوعی، تلاش مذهبیون برای دفاع از حجاب و بر موضع حجاب ماندن زنان عموماً با حجاب بوده است و نه به حجاب بازگرداندن کسانی که پیشتر به شبکه ارتباطی بی حجاب‌ها پیوسته بودند (ر.ک: یوسف‌مدد، ۱۳۹۸؛ کاشی، ۱۳۹۹).

۵-۳. دوران جمهوری اسلامی؛ تلاشی نافرجام برای متوقف کردن یک فرایند

با وقوع انقلاب ۱۳۵۷ و حاکم شدن مذهبیون، زنان با حجاب (که هنوز هم بخش بزرگی از جمعیت زنان را به خود اختصاص می‌دادند) پس از نیم‌قرن در حاشیه بودن، مجالی برای به میدان آمدن یافته و به‌همین سبب، فضای ایران وقت (آستانه انقلاب)، به‌شکل فضایی با محوریت با حجابی زنان بازنمایی شد (طالقانی، ۱۳۵۹، ۴؛ علی‌بابایی، ۱۳۸۲، ج ۱، ۳۸). در این میان، فرمان حجاب اجباری، با مخالفت بخشی از زنان روبه‌رو شد (روزنامه کیهان، به‌تاریخ ۱۳۵۷/۱۲/۱۹، شماره ۱۰۶۵۷، ص ۲) که با ضریب اطمینان بالایی می‌توان آنان را همان شبکه ارتباطی بی حجاب‌ها دانست. عقب‌نشینی آیت‌الله طالقانی از مواضع آیت‌الله خمینی و تلاش‌های وی برای کاهش تنش‌ها (روزنامه کیهان، به‌تاریخ ۱۳۵۷/۱۲/۲۰، شماره ۱۰۶۵۸، ص ۳) و همچنین، فاصله زمانی میان طرح «حجاب اجباری» و قانون شدن آن در مجلس، گویای این واقعیت است که شبکه بی حجاب‌ها اگرچه نسبت به کل جمعیت زنان، کم‌شمارتر بود—فراوانی معناداری را دربر می‌گرفت؛ از همین‌رو، وجود میزانی از بی‌حجابی تا میانه دهه ۱۳۶۰ نمی‌توانسته است مسئله باشد؛ چنان‌که کمتر به آن به‌عنوان یک مسئله راهبردی پرداخته شد؛ این نکته، یکی از اصول اساسی مطرح‌شده در دستگاه تحلیلی الیاس است که از آن با عنوان «لِزوم موازنه تنش‌ها در شبکه وابستگی‌های متقابل» یاد می‌شود (احتمالاً بتوان همین وضعیت را به‌عنوان یک فرضیه در دوران آغازین حکومت محمدرضا شاه

و در مورد دنبال نکردن سیاست کشف حجاب توسط وی نیز در نظر گرفت).

شرایط انقلابی سال‌های نخست پس از انقلاب ۱۳۵۷ و وقوع جنگ با عراق موجب شده بود که بحث پوشش زنان به حاشیه رفته و شبکه ارتباطی بی حجاب‌ها، مانند گذشته، نمودی برجسته نداشته باشد. در این دوران، شاهد رعایت حجاب در میان معلمان، محصلان، و کارمندان دولتی بودیم (روزنامه کیهان، ۱۳۵۹/۵/۲، شماره ۱۱۰۵۳، ص ۲) و زنان عضو شبکه ارتباطی بی حجاب‌ها نیز کم‌کم در حال به حاشیه رفتن بودند؛ زیرا، اقدامات دولت در این دوره، تنها اجازه بروز دوگانه متمدن/نامتمدن داخلی را می‌داد و در نتیجه، شبکه ارتباطی بی حجابی رشد چندانی نداشت.

در توضیح بیشتر می‌توان گفت که متمدن شدن الیاسی با بار ارزشی به کار نمی‌رود و اگر سازوکارهای الیاسی در نظر گرفته شوند، یک بار می‌توان میل به باحجابی را متمدن شدن دانست و بار دیگر، گرایش به بی حجابی را. در اینجا، منظور از «دوگانه متمدن/نامتمدن بومی» این است که دولت وقت، اجازه آشکار بودن دوگانه از پیش موجود میان متمدن/نامتمدن بین زنان ایرانی و غربی را نداده بود و در عین حال، فضایی را فراهم کرده بود که تنها دوگانه قابل بروز، آن باشد که طرف متمدن دربار وقت و الگوهای پوششی، مورد تأیید آن باشد. البته شواهد نشان می‌دهد که الگوی متمدن/نامتمدن داخلی نیز که اساس آن بر اجبار بود، عملکرد مورد انتظار را نداشت؛ همان‌گونه که بعدها همین عدم موفقیت را با شکست دولت در بحث «چادر ملی» نیز می‌بینیم.

به هر روی، در دهه نخست انقلاب، شبکه ارتباطی بی حجاب‌ها دچار وقفه شد. البته شاید بتوان گفت (همان‌گونه که الیاس نیز می‌گوید)، بخشی از نمود بسیار برجسته باحجابی در این دوره (صدر، ۱۳۸۳) ناشی از تحمیل سیاست‌های تنبیهی مربوط به حجاب اسلامی (رایت، ۱۳۸۲، ۱۹۵) و همچنین، الزام رعایت معیارهای دولتی موضوعه برای بقا در موقعیت‌های شغلی، اجتماعی، و... بوده است. به بیان روشن‌تر، حضور زنان بی حجاب با چادر و حجاب اسلامی بر سر کار، به این سبب بوده است که پیکربندی وقت و شبکه ارتباطی غالب مورد حمایت دولت، چنان عملی را از وی طلب می‌کرده و در صورت بروز هرگونه رفتار دیگری، سرکوب می‌شده است. افزون‌براین، باید این واقعیت را نیز در نظر داشت که بیشتر زنان غیرشهری و بخشی از زنان شهری، هنوز هم با حجاب بودند و نیازی به اعمال فشار برای حفظ حجاب از سوی آنان نبود؛ بنابراین، رشد چشمگیر (و البته ظاهری) شبکه ارتباطی با حجاب‌ها

و کاهش (ظاهری) بی حجاب‌ها را می‌توان با توجه با این شرایط درک کرد. به یک معنا، به نظر می‌رسد اساساً رشد یا کاهشی در میان نبوده و تنها موقعیت شبکه‌های ارتباطی با حجاب‌ها و بی حجاب‌ها در اجتماع، جابه‌جا شده است.

با این همه، وضعیت و وقفه یادشده، چندان دوامی نداشت؛ زیرا، جهانی شدن فرهنگ، غلبه و قدرت عظیمی داشت و غربی شدن در برخی ابعاد و برای برخی از افراد و اقشار، گریزناپذیر بود؛ بنابراین، با پایان یافتن جنگ و روی کار آمدن دولت سازندگی، شبکه یادشده توانست بار دیگر، با مراجع غربی و از طریق مطبوعات، رسانه‌ها، ماهواره‌ها، و سایر منابع ارتباطی داخلی و خارجی، ارتباط برقرار کرده و دوباره به جریان افتد. برخی از پژوهشگران، دهه ۱۳۷۰ به این سو را دوران کاهش پابندی زنان به الگوهای پوششی اسلامی به شمار آورده‌اند (رفیع پور، ۱۳۷۶)، اما نگارندگان با این ادعا/ گزاره/ آمار/ نتیجه‌گیری همدلی نداریم. احتمالاً شاید نکته درست‌تر این باشد که شبکه ارتباطی از پیش در جریان میل به بی حجابی توانسته بود در این برهه زمانی و به دلیل از موضوعیت افتادن شرایط و شور انقلابی، دوباره و به گونه‌ای به جریان افتد که نمود آن را برخلاف دهه ۱۳۶۰، در اجتماع شاهد بودیم.

با پایان یافتن دهه ۱۳۶۰، فضا بار دیگر به حالت طبیعی بازگشته و قانون، محوریت خود را بازیافت. اگرچه در دوره هاشمی رفسنجانی نیز همچنان با بی حجابی مقابله می‌شد، ولی شدت آن به اندازه دهه ۱۳۶۰ نبود. رسیدگی به تخلفات نه به صورت صحرایی و ضرب الاجلی، بلکه در مسیر و مجاری قانونی انجام می‌شد و روزنامه‌نگاران، حقوق‌دانان، و اندیشمندان وقت نیز پیگیر امور مربوطه در بیشتر ابعاد بودند. به بیان روشن‌تر، از این تاریخ به بعد، کمتر حکم و برخوردی، دست‌کم در حوزه پوشش، به گونه‌ای فراقانونی انجام می‌شد. این اوضاع، زمینه را فراهم کرد تا شبکه ارتباطی بی حجاب‌ها بتواند به پشتوانه نظارت‌هایی که بر حقوق زنان صورت می‌گرفت، دوباره در فرایند تاریخی خود قرار گیرد؛ ولی از آنجاکه رعایت حجاب اسلامی در گفتمان اسلامی، همچنان موضوعیت راهبردی داشت، فرایند یادشده روند پیشین را به گونه‌ای بسیار کند پی گرفت.

بعدها و در آستانه انتخابات ۱۳۷۶، خاتمی موجب رشد بی حجابی نشد، بلکه اساساً این شبکه ارتباطی بی حجاب‌ها بود که شعارها و مواضع خاتمی را در راستای خواسته‌های خود می‌دید و به حمایت از آن برخاست؛ اگرچه بی تردید، بخشی از زنان با حجاب نیز به دلایل دیگری از خاتمی حمایت کردند. در تحلیل الیاسی، هر شبکه ارتباطی ای، رفتارها و سیاست‌هایی را مطالبه می‌کند که با الزامات درون گروهی همخوان باشد. براین اساس، احتمالاً

برنامه‌های خاتمی با منافع این شبکه ارتباطی اشتراک داشته است که زنان این‌گونه از آن استقبال کردند.

در سایه دولت اصلاحات، شبکه ارتباطی بی‌حجاب‌ها، به لحاظ افزایش شمار، شتاب چشمگیری را تجربه کرد. در این دوره، سینما، تلویزیون، و مطبوعات، مشی (شاید بتوان گفت) سهل‌گیرانه‌ای را در مورد زن و نوع پوشش او در پیش گرفتند (سینماپرس، ۱۳۹۹) و احتمالاً به واسطه همه‌گیری همین ابزارهای ارتباطی بود که الگوهای پوششی غربی توسط هنرمندان، سینماگران، و اهل قلم برای بخش دیگری از توده زنان در معرض نمایش قرار گرفت و به نوعی آن‌ها را درگیر دوگانه متمدن/نامتمدن کرد؛ به گونه‌ای که شبکه ارتباطی یادشده نسبت به گذشته، نمود بیرونی آشکارتری یافت و در نتیجه، مبارزه با آن در صدر برنامه‌های دولت بعدی قرار گرفت (بخشایش، ۱۳۹۶، ۱۱۰).

اقدامات دولت احمدی‌نژاد با فشارهای اوایل انقلاب و همچنین، سیاست قهری کشف حجاب (به لحاظ هدف و نتیجه) تفاوت چندانی نداشت؛ زیرا، در هر سه برهه، شاهد بحرانی و پروبلماتیک شدن وضعیت مورد اشاره، بدون دستیابی به هدف مورد نظر بوده‌ایم؛ البته با نگاه الیاسی، اساساً فرایندهای تاریخی، هدف‌پذیر نیستند.

غلبه فرهنگ غربی در سطح جهان و ارتباط یافتن ایران با غرب، دست‌کم از دوران ناصری به این سو، موجب شده بود که دوگانه متمدن/نامتمدنی میان دربار ایران و غرب درگیرد و بر همین اساس، زنان درباری و بعدها بخشی از توده زنان از پوشش زنان غربی تقلید کنند. در فرایندی تاریخی و در شرایطی که فرهنگ غربی همچنان بر فرهنگ ایرانی غلبه (منظور غلبه ارزشی نیست) داشت، الگوی یادشده به تدریج در میان شمار بیشتری از زنان، رواج یافت (میشل و وودز، ۱۳۹۰، ۱۰۴) و این شبکه ارتباطی، بدون توجه به تحمیل‌های قهری‌ای که در جهت عکس آن اعمال می‌شد (اسدزاده، ۱۳۹۱) همچنان و با منطقی که از ابتدا آغاز شده بود، به مسیر خود ادامه می‌داد (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۹۰، ۸). درستی این ادعا زمانی مشخص می‌شود که مراجع سیاست‌گذار، موضوع بازنگری در سیاست‌ها و قوانین مربوط به حجاب را در اواخر دوره احمدی‌نژاد (به دلیل افسارگسیختگی وضعیت پوشش بخشی از زنان، به ویژه زنان شهری وقت)، طرح و در راستای آن اقدام کردند (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۳۹۳، ۱).

با وجود این، فرایند یادشده ریشه در تاریخ داشت و در نتیجه، سیاست‌پذیر (دست‌کم در کوتاه‌مدت) نبود. احتمالاً به همین دلیل بود که در تابستان و پاییز ۱۴۰۱، شاهد فوران تعداد

معناداری (دست‌کم پرشمارتر از رویدادهای پیشین ازجمله اوایل انقلاب، دهه ۱۳۶۰، ۱۳۸۸، ۱۳۹۶، و ۱۳۹۸) از زنانی بودیم که در کف خیابان، مخالفت خود را با حجاب اجباری اعلام می‌کردند. جنبش ۱۴۰۱، اگرچه با قتل/ مرگ دختر جوانی به‌نام مهسا امینی آغاز شد، ولی احتمالاً بخش زیادی از کسانی که برای دادخواهی وی در خیابان‌ها حاضر شده و شعارهای اعتراضی سر می‌دادند، به‌نوعی وابسته به شبکه ارتباطی زنان بی‌حجابی بوده باشد که دولت، خطوط قرمز آن را نقض و زیر پا گذاشته بود.

نتیجه‌گیری

برپایه نتایج به‌دست‌آمده در پژوهش حاضر، نتیجه‌های مُحقق در پایان دو دوره پهلوی اول و دوم؛ و تا اینجای جمهوری اسلامی که هر سه مسئله می‌نماید، نمی‌تواند مشخصاً و تنها، حاصلی دیالکتیکی از سیاست‌های تحمیلی دول وقت بوده باشد؛ براین اساس، نسبت دادن بی‌حجابی فعلی تنها به سیاست‌های اعمال‌شده از سوی حاکمیت، نه‌تنها نمی‌تواند بازگوکننده تمام واقعیت باشد، بلکه حتی شاید توان تبیین بخش کوچکی از آن را نیز نداشته باشد.

به‌نظر نویسندگان پژوهش حاضر، به‌نظر می‌رسد که بی‌حجابی فعلی، نتیجه‌ای تاریخی از دوران ناصری تا به‌امروز بوده باشد که با منطقی‌الایاسی در جریان بوده است. البته نکته مهمی که باید به آن توجه داشته باشیم، این است که متمدن شدن از نگاه الیاس، منطقی خطی ندارد؛ درحالی‌که ردیابی این فرایند در مورد تغییرات ایجادشده در نوع پوشش زنان ایرانی (میل به بی‌حجابی) چیز دیگری را نشان داد. در پاسخ باید گفت که شکل‌گیری و استمرار شبکه ارتباطی بی‌حجاب‌ها، در پیوند با الگوهای پوششی (در معنای الیاسی، متمدنان) غربی‌ای بوده که جریان داشته است؛ به‌این‌معنا که اعضای این شبکه ارتباطی، همواره سعی در نزدیکی به الگوی پوششی غربی داشته‌اند. به‌بیان روشن‌تر، اگرچه متمدن شدن در غرب، منطقی خطی نداشته است، ولی به‌نظر می‌رسد که صحیح‌تر آن باشد که سازوکار تغییر در الگوهای پوششی بخشی از زنان ایران معاصر (شبکه ارتباطی بی‌حجاب‌ها) را با منطقی خطی در نظر بگیریم. در این راستا، به‌نظر می‌رسد که در عصر جهانی‌شدن فرهنگ نیز که سمت‌وسوی عملکرد سازوکارهای الیاسی، در جهت جایابی الگوهای غربی در جریان است، تغییرات ازپیش‌آغازشده، به همین سیاق ادامه یابد.

در پایان، اگر بخواهیم پژوهش حاضر را با تحقیقات پیشتر صورت‌گرفته در این زمینه

مقایسه کنیم، اشاره ما نوع نگاهمان به وضعیت‌های حجاب/بی‌حجابی خواهد بود. البته ادعای ما این نیست که به حقیقت دست یافته‌ایم، بلکه بر این نظریم که (دست‌کم در این زمینه) داشتن نگاه تاریخی به رفتارهای انسانی، قابل‌اتکاتر از سایر رویکردهاست. اگر پیمایش‌ها و نظرسنجی‌ها بر متغیرهایی مانند میزان دین‌داری، رسانه‌ها، و مواردی از این دست انگشت نهاده و آن‌ها را عوامل دخیل در بی‌حجابی امروز معرفی می‌کنند، سخن ناصوابی نگفته‌اند. همچنین، تکوین سوژه دلخواه نظام سیاسی و اینکه گفته می‌شود، بدن زنان در برخی برهه‌های تاریخ ایران معاصر به ابژه مداخله قدرت تبدیل شده است، نیز بیراه نیست. پژوهش‌هایی که فرد را مبنا قرار داده و با صورت‌بندی پژوهشی گراند، نگرش‌های زنان بی‌حجاب را مقوله‌بندی کرده و سرانجام، منطق بروز بی‌حجابی را در آن راستا تحلیل کرده‌اند نیز می‌توانند به نوعی بازگوکننده بخشی از حقیقت باشند. با این همه، به نظر می‌رسد که تبیین تغییر در رفتارهای انسان‌ها با رویکرد تاریخی-درون‌موردی که ویژگی اصلی آن، حذف پیشینه علل کاذب است، درست‌تر باشد.*

منابع

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۷). ایران بین دو انقلاب؛ درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران معاصر. ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی ولیلایی. تهران: نی.
- آفاری، ژانت؛ علی‌بخشیان، مژگان؛ فتوره‌چی، منصوره (۱۳۷۸). نگرشی بر جنسیت در دوران مشروطه. شیکاگو: کانون پژوهش تاریخ زنان ایران.
- آوری، پتر (۱۳۶۰). تاریخ معاصر ایران؛ از تأسیس سلسله پهلوی تا کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲. ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی. تهران: مؤسسه مطبوعاتی عطایی.
- استادملک، فاطمه (۱۳۶۸). حجاب و کشف حجاب در ایران. تهران: سنائی.
- اسدزاده، محمدرضا (۱۳۹۱). نتیجه گشت ارشاد و پیشنهادی برای فرمانده ناجا. آمده در خبرآنلاین، در دسترس در:
- www.khabaronline.ir. [۱۴۰۱/۶/۱۱]
- الیاس، نوربرت (۱۳۹۲). چیستی جامعه‌شناسی. ترجمه غلامرضا خدیوی. تهران: جامعه‌شناسان.
- الیاس، نوربرت (۱۳۹۷). درباب فرایند متمدن شدن (بررسی‌هایی در تکوین جامعه‌شناسی و روانشناختی آن). ترجمه غلامرضا خدیوی. تهران: جامعه‌شناسان.
- انتخاب (۱۳۹۳). نمایش تصاویر زنان ساپورت پوش در مجلس. در دسترس در:
- <https://www.entekhab.ir>. [۱۳۹۹/۹/۱۰]
- انه، کلود (۱۳۷۰). گل‌های سرخ اصفهان. ترجمه فضل‌الله جلوه. تهران: روایت.
- انه، کلود (۱۳۶۸). اوراق ایرانی. ترجمه فضل‌الله جلوه. تهران: معین.
- ایسنا (۱۳۹۶). گزارش صریح مرکز بررسی‌های استراتژیک درباره «وضعیت حجاب در ایران». در دسترس در:
- <https://www.isna.ir>. [۱۳۹۹/۷/۱۰]
- باختری، هوشنگ (۱۳۴۵). از شهر تهران چه می‌دانیم. تهران: صائب.
- بامداد، بدرالملوک (۱۳۴۷). زن ایرانی از انقلاب مشروطیت تا انقلاب سفید. تهران: ابن‌سینا.
- بایندر، هنری (۱۳۷۰). سفرنامه هنری بایندر؛ کردستان، بین‌النهرین و ایران. ترجمه کرامت‌الله افسر. تهران: فرهنگسرا.
- بخشایش، فاطمه‌سادات (۱۳۹۶). دولت بهار؛ بازخوانی پرونده محمود احمدی‌نژاد بدون روتوش. بی‌جا: بی‌نا.
- بروگش، هنریش (۱۳۷۴). در سرزمین آفتاب. ترجمه محمد جلیلوند. تهران: مرکز.
- بل، گرتروود (۱۳۶۳). تصویرهایی از ایران. ترجمه بزرگمهر ریاحی. تهران: خوارزمی.
- بلوشر، ویبرت (۱۳۶۳). سفرنامه بلوشر. ترجمه کیکاووس جهاننداری. تهران: خوارزمی.
- بنجامین، س.ج.و (۱۳۶۳). ایران و ایرانیان؛ عصر ناصرالدین‌شاه. ترجمه حسین کردبچه. تهران: سازمان انتشارات جاویدان.
- بهنود، مسعود (۱۳۶۳). از سیدضیاء تا بختیار. بی‌جا: بی‌نا.

- پارسای، فرخ‌رو؛ آهی، همای؛ طالقانی، ملکه (۱۳۴۶). زن در ایران باستان. تهران: چاپخانه ۲۵ شهریور.
- تاج‌السلطنه، زهرا (۱۳۶۲). خاطرات تاج‌السلطنه. تهران: تاریخ ایران.
- تغییر لباس و کشف حجاب به روایت اسناد (۱۳۷۸). تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- جعفری، مرتضی؛ اسماعیل‌زاده، صغری؛ فرشچی، معصومه (۱۳۷۱). واقعه کشف حجاب (اسناد منتشر نشده از واقعه کشف حجاب). تهران: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی و مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی.
- داگلاس، ویلیام او (۱۳۷۷). سرزمین شگفت‌انگیز و مردمی مهربان و دوست‌داشتنی. ترجمه فریدون سنجر. تهران: گوتنبرگ.
- دالمانی، هانری رنه (۱۳۳۵). سفرنامه از خراسان تا بختیاری. ترجمه ایرج فره‌وشی. تهران: ابن‌سینا.
- دولت‌آبادی، یحیی (۱۳۶۲). حیات یحیی. جلد چهارم. تهران: عطار.
- دولتشاهی، مهرانگیز (۱۹۸۴ الف). در مصاحبه با مهرانگیز دولتشاهی. ۱۹۸۴، پاریس: نوار شماره ۵، صفحه ۲۲ از متن مکتوب مصاحبه؛ مصاحبه‌کننده: شاهرخ مسکوب.
- دولتشاهی، مهرانگیز (۱۹۸۴ ب). در مصاحبه با مهرانگیز دولتشاهی. ۱۹۸۴، پاریس: نوار شماره ۴، صفحه ۷ از متن مکتوب مصاحبه؛ مصاحبه‌کننده: شاهرخ مسکوب.
- دهقان‌پور، علی‌رضا؛ اوشلی، لیلا (۱۳۹۹). حکمت حجاب در اسلام. مطالعات قرآن و حدیث سفینه، ۱۸ (۶۹)، ۱۶۸-۱۵۴.
- ذکاء، یحیی (۱۳۳۶). لباس زنان ایران؛ از سده سیزدهم هجری تا امروز. تهران: بی‌نا.
- رایت، رابین (۱۳۸۲). آخرین انقلاب بزرگ؛ انقلاب و تحول در ایران. ترجمه احمد تدین و شهین احمدی. تهران: خدمات فرهنگی رسا.
- رایس، کلارا کالیور (۱۳۸۳). زنان ایرانی و راه‌ورسم زندگی آنان. ترجمه اسدالله آزاد. تهران: کتابدار.
- رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۷۶). توسعه و تضاد. تهران: مرکز چاپ و انتشارات شهید بهشتی.
- روزنامه آینه غیب‌نما (۱۳۲۶ ه.ق). شماره ۲۷، ۴.
- روزنامه شکوفه (۱۲۹۳ ه.ق). سال ۳، شماره ۸، ۳.
- روزنامه شکوفه (۱۳۳۲ ه.ق). سال ۲، شماره ۲۲، ۲.
- روزنامه شکوفه (۱۳۳۲ ه.ق). سال ۲، شماره ۲۳، ۲.
- روزنامه شکوفه (۱۳۳۳ ه.ق). سال ۳، شماره ۱۲، ۲.
- روزنامه کیهان (۱۳۵۷). به تاریخ ۱۳۵۷/۱۲/۱۹، شماره ۱۰۶۵۷، ۲.
- روزنامه کیهان (۱۳۵۷). به تاریخ ۱۳۵۷/۱۲/۲۰، شماره ۱۰۶۵۸، ۳.
- روزنامه کیهان (۱۳۵۹). به تاریخ ۱۳۵۹/۵/۲، شماره ۱۱۰۵۳، ۲.
- روزنامه نسیم صبا (۱۳۲۳). به تاریخ اردیبهشت ۱۳۲۳، ۳.
- زائری، قاسم (۱۳۹۳). دیرینه‌شناسی حجاب در ایران. زن در توسعه و سیاست، ۱۲ (۲)، ۱۵۳-۱۸۶.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۷۸). روزگاران؛ تاریخ ایران؛ از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی. تهران: سخن.
- ساعی، علی (۱۳۹۲). روش پژوهش تطبیقی با رویکرد تحلیل کمی، تاریخی، و فازی. تهران: آگه.

سرنا، کارلا (۱۳۶۲). آدم‌ها و آیین‌ها در ایران. ترجمه علی‌اصغر سعیدی. تهران: زوار.

سینماپرس (۱۳۹۹). وضعیت حجاب در سینما و شبکه نمایش خانگی، درست نیست و به‌قول معروف، شورش را درآورده‌اند. وبگاه سینماپرس، در دسترس در: www.cinemapress.ir. [۱۴۰۱/۶/۱۲]

شوستر، مورگان (۱۳۴۴). اختناق ایران. ترجمه ابوالحسن موسوی شوستری. تهران: بنگاه مطبوعاتی صفی‌علیشاه.

شیل، مری (۱۳۶۸). خاطرات لیدی شیل. ترجمه حسن ابوترابی‌ان. تهران: نشر نو.

صادقی، فاطمه (۱۳۹۲). کشف حجاب: بازخوانی یک مداخله مدرن. تهران: نگاه معاصر.

صدر، شادی (۱۳۸۳). بدحجابی در قانون، فقه و رویه‌های عملی. بازتاب اندیشه، ۹ (۴۸)، ۱۹-۱۳.

صدر، محسن (۱۳۶۴). خاطرات صدراالاشراف. تهران: وحید.

طالبان، محمدرضا (۱۳۹۸). بیزگرایی و مطالعات تاریخی در علوم اجتماعی. جامعه‌شناسی تاریخی، ۱۱ (۲)، ۲۲۸-۲۰۳.

طالبان، محمدرضا (۱۳۹۳). روش‌شناسی مطالعات انقلاب؛ با تأکید بر انقلاب اسلامی. تهران: پژوهشکده امام خمینی (س) و انقلاب اسلامی.

طالبان، محمدرضا (۱۳۹۱). جستارهای روشی در علوم اجتماعی. تهران: پژوهشکده امام خمینی (س) و انقلاب اسلامی.

طالبوف، عبدالرحیم (۱۳۵۶). کتاب احمد یا سفینه طالبی. تهران: شب‌گیر.

طالقانی، آیت‌الله سید محمود (۱۳۵۹). حجاب و شخصیت زن. تهران: انتشارات حوزه جهاد سازندگی.

علی‌بابایی، داوود (۱۳۸۲). بیست‌وپنج سال در ایران چه گذشت؟ (از بازرگان تا خاتمی). جلد اول (از ۱۹ دی ۱۳۵۶ تا ۱۵ بهمن ماه ۱۳۵۸). تهران: امید فردا.

عین‌السلطنه، قهرمان میرزا (۱۳۷۴). روزنامه خاطرات عین‌السلطنه. تهران: اساطیر.

فرجی، مهدی (۱۳۹۵). نوربرت الیاس و تحلیل تمدنی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.

فوران، جان (۱۳۷۷). مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران؛ از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی. ترجمه احمد تدین. تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.

کار، مهرانگیز (۱۳۸۰). مشارکت سیاسی زنان؛ موانع و امکانات. تهران: روشنگران و مطالعات زنان.

کاشی، شیما (۱۳۹۹). واعظان و دین عامه. رساله دوره دکتری، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران.

کاکو، اوبا (۱۳۹۳). سفرنامه ایران و ورارود اوبه کاکه‌آکی (کاکوه) (۱۳۲۸ ه‍.ق/۱۹۱۰). بخشی از کتاب چهل‌هزار فرسنگ از شمال تا جنوب جهان. ترجمه هاشم رجب‌زاده و کینجی‌ئه‌اورا. تهران: طهوری.

کرونین، استفانی (۱۳۸۳). رضاشاه و شکل‌گیری ایران نوین؛ دولت و جامعه در زمان رضاشاه. ترجمه مرتضی ثاقب‌فر. تهران: جامی.

لاینگ، مارگارت (۱۳۷۱). مصاحبه با شاه. ترجمه اردشیر روشننگر. تهران: البرز.

ماساهاارو، یوشیدا (۱۳۷۳). سفرنامه یوشیدا ماساهاارو. ترجمه هاشم رجب‌زاده. مشهد: آستان قدس رضوی.

مجدالدین، اکبر (۱۳۸۳). نوربرت الیاس بنیان‌گذار جامعه‌شناسی فرایند. پژوهشنامه علوم انسانی، ۱۱ (۴۱-۴۲)، ۱۴۸-۱۳۱.

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۳۹۰). گزارش «ارزیابی راهبردهای عفاف و حجاب»: راهبرد اقتاعی و کنترلی». کد موضوعی: ۲۷۰؛ شماره مسلسل: ۱۰۸۷۹، تاریخ انتشار: ۱۳۹۰/۴/۱۹، تهیه و تدوین آسیه ارحامی، در دسترس در: درگاه اینترنتی مرکز پژوهش‌های مجلس: rc.majlis.ir. [۱۴۰۱/۳/۱۳]

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۳۹۳). اظهارنظر کارشناسی درباره: «طرح صیانت از حریم عفاف و حجاب». کد موضوعی: ۲۷۰، شماره مسلسل: ۱۴۳۴۱، تاریخ انتشار: ۱۳۹۳/۸/۳؛ تهیه و تدوین آسیه ارحامی و سینا کلهر، در دسترس در: درگاه اینترنتی مرکز پژوهش‌های مجلس: rc.majlis.ir. [۱۴۰۱/۳/۱۳]

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۳۹۷). عوامل مؤثر بر اجرایی شدن سیاست‌های حجاب و راهکارهای پیش‌رو. کد موضوعی: ۲۷۰، شماره مسلسل: ۱۵۹۵۸، تاریخ انتشار: ۱۳۹۷/۵/۳، تهیه و تدوین سینا کلهر و ریحانه رحمانی‌پور، در دسترس در: درگاه اینترنتی مرکز پژوهش‌های مجلس: rc.majlis.ir. [۱۴۰۱/۳/۱۳]

مطهری، مرتضی (بی‌تا). مسئله حجاب. چاپ دوم. قم: صدرا.
مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۹۸). پوشش اصیل بانوان ایرانی قبل از اسلام. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حضرت آیت‌الله العظمی مکارم شیرازی، در دسترس در:

<http://www.makarem.ir.> [۱۳۹۹/۸/۱۲]

مکی، حسین (۱۳۶۲). تاریخ بیست‌ساله ایران: استمرار دیکتاتوری رضاشاه پهلوی. جلد ششم. تهران: ناشر.

موزر، هنری (۱۳۵۶). سفرنامه ترکستان و ایران. ترجمه علی مترجم. تهران: سحر.
مؤیدثابتی، پروین جوان (۱۹۸۸). در مصاحبه با پروین جوان مؤیدثابتی. ۸ سپتامبر ۱۹۸۸، نیس، صص ۳-۴ از متن مکتوب. بنیاد مطالعات تاریخ شفاهی ایران. مصاحبه‌کننده: مهناز افخمی.
میشل، سرژ؛ وودز، پائولو (۱۳۹۰). قدمت روی چشم؛ چهره ایران امروز (نسخه آنلاین). ویرایش نسخه فارسی: لاله پویا. گروه.

نهاوندی، هوشنگ (۱۳۴۸). عقب‌افتادگی و توسعه اقتصادی. دانشگاه پهلوی، خرد و کوشش. مجموعه بررسی‌های علمی، فرهنگی، اجتماعی، هنری و ادبی. بی‌جا.

واحد، سینا (۱۳۶۳). قره‌العین: درآمدی تاریخی بر تاریخ بی‌حجابی در ایران. تهران: نور.
ولی‌نژاد، عبدالله؛ خلیلی اردکانی، محمدعلی (۱۴۰۱). ملاحظات نیل به مسئله ترپاسخ (تقسیم کاری پژوهشی برای جامعه دانشجویی). نامه آموزش عالی، ۱۵ (۶۰)، ۱۳۰-۱۰۷.

ویلز، چارلز جیمز (۱۳۸۹). ایران در یک قرن پیش. ترجمه غلامحسین قراگوزلو، تهران: اقبال.
ویلسن، آرنولد تالبوت (۱۳۴۷). سفرنامه ویلسن. ترجمه حسین سعادت نبوی. تهران: وحید.

هینیش، ناتالی (۱۳۹۸). جامعه‌شناسی نوربرت الیاس. ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر. تهران: نی.
یاسمین، طاهره؛ جزی، هادیان (۱۳۹۰). زن در سینمای ایران؛ از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی. زن در تاریخ معاصر ایران؛ مجموعه مقالات سمینار بین‌المللی دانشگاه زنجان، اسفند ۱۳۸۱.
یغمایی، اقبال (۱۳۳۵). کارنامه رضاشاه کبیر؛ بنیانگذار ایران نوین. تهران: اداره کل نگارش وزارت

فرهنگ و هنر.

یوسف مدد، صدیقه (۱۳۹۸). اسلام سیاسی و دیگر بودگی زن: زن و اسلام سیاسی در ایران معاصر. تهران: گام نو.

Elias, N. (1991). *The Society of Individuals*. Oxford: Blackwell.

Elias, N. (2000). *The Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*. Oxford: Blackwell.

Loyal, S. & Quilly, S. (2004). *The Sociology of Norbert Elias*. Cambridge.

Smith, D. (2001). *Norbert Elias and Modern Social Theory*. London: SAGA.